

**Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка**

Історичний факультет
Кафедра історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук

**Кваліфікаційна робота
на тему:**

**«Соціально-економічні механізми та організаційні аспекти
інтеграції депортованого українського населення з території
Польщі (1944–1947 рр.) у суспільно-господарське життя
Тернопільської області»**

Спеціальність:
014.03 Середня освіта (Історія)
Виконала: студентка мСОІ-22
Марія КІЦАК
НАУКОВИЙ КЕРІВНИК:
доктор філософських наук,
професор Богдан БУЯК

РЕЦЕНЗЕНТ:
кандидат історичних наук,
доцент Леся КОСТЮК

Робота захищена з оцінкою:
Національна шкала _____
Кількість балів: _____
Оцінка: ECTS _____

Тернопіль – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Огляд історіографії та аналіз джерел.....	7
1.1. Історіографічний огляд теми депортації українців з території сучасної Польщі у 1944–1946 рр.....	7
1.2. Джерельна база дослідження.....	14
1.3. Теоретичні основи та методологія дослідження.....	19
РОЗДІЛ 2. Організаційно-адміністративні засади, специфіка розміщення в УРСР українського населення, депортованого з території Польщі, у межах Тернопільської області в 1944–1947 рр.....	21
2.1. Геополітичний контекст та правові механізми реалізації депортаційних заходів	21
2.2. Організаційні засади розміщення українського населення, депортованого з території Польської держави, в Тернопільській області.....	30
2.3. Самовільне переселення депортованих з Польщі українців із східних, центральних і південних областей у західні регіони УРСР загалом і Тернопілля зокрема.	41
РОЗДІЛ 3. Специфіка процесів соціально-побутової інтеграції українського населення, примусово переміщеного з території Польської держави, у межах Тернопільської області впродовж 1944-1947 рр.....	49
3.1. Базові принципи та механізми забезпечення переселенців житлом, господарськими будівлями і сільськогосподарськими наділами.....	49
3.2. Взаєморозрахунки між державою та депортованими за майно, залишене на Закарпатті. Кредитна політика щодо переселенців.....	61
3.3. Специфіка процесів соціальної інтеграції депортованих та напрямки агітаційно-ідеологічного впливу на них.....	70
ВИСНОВКИ.....	75
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	80

ВСТУП

Актуальність теми. Історичні взаємини між Україною та Польщею в ХХ столітті характеризуються значною кількістю подій, які отримали різнобічне тлумачення в наукових працях як українських, так і зарубіжних дослідників. Особливої уваги заслуговують взаємини у 1940-х роках, оскільки вони відзначалися значною політичною складністю та численними суперечностями, що знайшли відображення у різних інтерпретаціях істориків.

Геополітичне розміщення України та Польщі визначає необхідність активного пошуку шляхів порозуміння та конструктивного співробітництва між цими державами, зокрема у суспільно-політичній, науковій та культурній сферах. У сучасних умовах глобалізаційних процесів та євроінтеграції польсько-українське партнерство особливо важливе для України, яка захищається від російської агресії. Водночас на шляху розвитку добросусідських відносин досі існують значні перешкоди, зумовлені недостатньою науковою обробкою низки аспектів спільної історії двох країн. Саме тому дослідження обраної проблематики є актуальним і обґрунтованим: воно сприяє подоланню історичних бар'єрів і відповідає сучасним потребам перегляду окремих питань, пов'язаних із процесом депортації українців та поляків впродовж 1944-1946 років.

У радянські часи питання українсько-польської депортації було фактично забороненим для наукового опрацювання, а всі відповідні джерельні матеріали зберігалися у архівах, куди дослідники не мали доступу. Закритість архівів та присутність ідеологічно забарвлених штампів комуністичних режимів обох держав суттєво ускладнювали об'єктивне висвітлення теми та проведення критичного аналізу подій. Незважаючи на те, що протягом трьох останніх десятиліть в Україні дослідження депортацій 1940-х років вийшло із початкової стадії, багато аспектів цієї проблеми залишаються недостатньо вивченими та становлять невід'ємну, але досі малодосліджену ланку української та світової історії.

В сучасності у дослідженнях проблеми депортації постає об'єктивна необхідність концентрації уваги істориків на конкретизації та деталізації окремих аспектів цього процесу, що сприятиме формуванню цілісного й всебічного уявлення про механізми та наслідки депортацій. У цьому контексті аналіз питань переселення та соціально-економічного облаштування українців, які прибули з Польщі до Тернопільської області, виступає важливою складовою комплексного дослідження депортації українців і поляків у 1940-х роках і дозволяє глибше осмислити взаємозв'язки між політичними, економічними та соціальними чинниками цього процесу.

Метою даного дослідження є комплексний аналіз організаційних, соціально-економічних та адаптаційних процесів, котрі безпосередньо пов'язані із переселенням українців з території Польщі у Тернопільську область у 1944-1947 рр., з акцентом на особливості їх інтеграції в місцеве соціальне середовище та механізми забезпечення житлових, земельних і побутових потреб переселенців.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення наступних наукових завдань:

- здійснити аналіз передумов та нормативно-правового забезпечення процесу депортації українців із Польщі;
- простежити динаміку депортації та визначити основні етапи й напрями розселення закерзонців у Тернопільській області;
- на основі вивчення особливостей депортаційного процесу висвітлити причини виникнення феномену «подвійного переселення»;
- дослідити закономірності та рівень забезпечення житлових, земельних та інших матеріальних потреб депортованих згідно з умовами радянсько-польської угоди;
- окреслити специфіку першого етапу соціальної адаптації закерзонців, та процес їхньої інтеграції в радянську суспільно-політичну систему;
- охарактеризувати агітаційні заходи радянської влади, спрямовані на радянізацію прибулих.

Об'єктом дослідження виступають політичні, суспільні та економічні процеси в Українській РСР у період 1944-1947 рр.

Предметом дослідження є особливості, закономірності та специфіка процесів переселення й соціально-психологічної адаптації депортованих українців у Тернопільській області.

Територіальні межі дослідження визначені адміністративно-територіальним поділом Тернопільської області, що діяв у 1940-х роках, та охоплює також ті регіони УРСР, куди були переселені депортовані родини, а також повіти Закерзоння, звідки депортували українське населення.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1944-1947 рр. та визначені необхідністю всебічного вивчення процесу переселення на всіх його етапах та початковому періоді соціальної, побутової та господарської адаптації депортованих. Нижня межа хронології визначена укладенням радянсько-польського договору 9 вересня 1944 р., верхня – закінченням дії Постанови про пільгове оподаткування та завершення взаємних розрахунків між переселенцями і державою наприкінці 1947 р., що відповідало завершенню першого етапу адаптації переселенців. Обраний хронологічний проміжок дозволяє всебічно висвітлити специфіку розселення і пристосування депортованого населення.

Наукова новизна кваліфікаційного дослідження полягає у здійсненні системного аналізу українсько-польських депортаційних акцій через призму комплексного опрацювання як опублікованих джерел, так і **введення до наукового обігу** раніше невідомих архівних документів, що уможливило переосмислення ключових аспектів досліджуваної проблематики.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання систематизованого теоретико-фактологічного матеріалу для подальшої наукової розробки проблематики соціально-економічної адаптації переселенців із Закерзоння в умовах УРСР. Окрім того, результати дослідження можуть бути імplementовані в навчально-виховний процес закладів загальної середньої освіти: при підготовці лекційних матеріалів та

проведенні тематичних уроків з історії України для учнів старшої школи (10–11 класів). Також можна використовувати матеріали у роботі краєзнавчих гуртків, а також при залученні учнів до збору спогадів учасників депортації та їх нащадків, що проживають у Тернопільській області.

Структура кваліфікаційного дослідження. Наша робота складається зі вступу, трьох розділів та ряду підрозділів, вмотивованих висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг кваліфікаційної роботи становить 86 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ТА АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛ

1.1. Історіографічний огляд теми депортації українців з території сучасної Польщі у 1944–1946 рр.

Історичні взаємини між Україною та Польщею в ХХ столітті характеризуються значною кількістю подій, які отримали різнобічне тлумачення в наукових працях як українських, так і зарубіжних дослідників. Особливої уваги заслуговують взаємин у 1940-х роках, оскільки вони відзначалися значною політичною складністю та численними суперечностями, що знайшли відображення у різних інтерпретаціях істориків.

У період СРСР проблематика українсько-польських переселень для науковців була фактично забороненою, а доступ до релевантних архівних документів був суворо обмежений. Ідеологія комуністичних режимів та відсутність доступу до джерельної бази унеможлилювали аналіз цих подій. Хоча за останні роки українська історіографія значно просунулася у вивченні депортацій 1940-х років, ця тема все ще є недостатньо вивченою і потребує подальшого ґрунтовного дослідження в контексті національної та світової історії.

Разом із проголошенням незалежності України розпочався якісно новий етап формування національної історіографічної традиції, що створило сприятливі умови для переосмислення малодосліджених або замовчуваних у попередні десятиліття тем. У цьому контексті вивчення проблематики українсько-польських взаємин набуло особливої актуальності, оскільки відновлення державності спричинило потребу об'єктивного осмислення історичного минулого та вироблення збалансованих підходів до його інтерпретації.

У контексті дослідження радянсько-польських депортацій 1944-1946 рр. комплексний огляд та систематизація наукового доробку українських і зарубіжних дослідників дають змогу визначити ступінь опрацювання

ключових аспектів проблематики. Такий аналіз дозволяє з'ясувати, які напрями вивчення вже отримали достатнє наукове висвітлення, а які, навпаки, залишилися недостатньо дослідженими та потребують подальшого теоретичного опрацювання. У результаті стає можливим окреслити проблемні зони, що досі не перебували у фокусі історіографічної уваги, та виділити перспективні напрями для майбутніх наукових студій.

З метою здійснення ґрунтовного історіографічного аналізу доцільним видається класифікація наукових праць, присвячених досліджуваній проблематиці, за хронологічним критерієм. Умовно весь корпус літератури може бути поділений на три основні блоки. Першу групу становлять праці українських науковців діаспори, які одними з перших звернулися до вивчення питання депортацій та заклали підґрунтя подальших наукових розвідок у цьому напрямі. Другий сегмент представлено працями українських дослідників початку 1990-х рр. ХХ ст., котрі, отримавши доступ до раніше засекречених архівних фондів радянського періоду, розвинули новий самостійний історико-науковий напрямок сучасної України. Третю групу становлять праці польських істориків, які сформували власну інтерпретаційну традицію у вивченні проблематики українсько-польських депортацій.

Історіографічний пріоритет у висвітленні проблематики депортацій належить представникам української діаспори. Протягом 1970–1980-х рр. на сторінках зарубіжних періодичних видань з'явилася низка публікацій, головною метою яких була актуалізація питання примусового виселення українців у світовому інформаційному просторі та привернення уваги міжнародної спільноти до цих трагічних подій.

Серед українських істориків першими питання проблеми депортації висвітлювали представники діаспори. У 1970–1980-х роках у закордонних періодичних виданнях публікувалися невеликі статті, покликані привернути увагу світової громадськості до проблеми насильницького переселення українців. У нарисі І. Гватя процес депортації аналізується на основі спогадів її учасників. У науковій праці під назвою: «Лемківщина. Земля – історія –

культура» С. Голяш висвітлює діяльність УПА на Лемківщині, зокрема реакцію місцевого населення на насильницьке переселення та його протидію [1].

Питанням переселення присвячено кілька розділів у монографії Є. Пастернака «Нариси історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи)» [2]. У монографії М. Трухана здійснюється аналіз процесу депортації та надається огляд наукових досліджень, котрі висвітлюють проблему насильницького переселення українців з території Польщі [3].

Цінність зазначених праць полягає в тому, що вони вперше представляють проблему депортації українського населення у рамках наукового дослідження. Водночас обмежений доступ до фондів радянських архівів, де зберігалася більшість необхідних документів, ускладнював проведення комплексного та всебічного аналізу цієї проблеми.

Важливим внеском у дослідження процесів депортації українського населення стала двотомна праця І. Біласа видана в незалежній Україні [4; 5].

Перший том видання присвячено історико-правовій експертизі Угоди між Урядом УРСР та Польським комітетом національного визволення від 9 вересня 1944 р. Автор реконструює перебіг взаємного обміну населенням (трансфер українців із Закерзоння та поляків з УРСР), визначає функціональну роль силових структур у механізмі реалізації депортацій, а також аналізує стратегію і тактику українського визвольного руху (ОУН та УПА) в контексті протидії цим заходам.

Вагомим внеском у розвиток джерельної бази дослідження стала публікація впродовж 1997–2002 рр. тритомного фундаментального видання «Депортації» [6-8]. У вступній розвідці до першого тому упорядник Ю. Сливка концептуалізує проблематику примусового переміщення, пропонуючи розглядати трансфер українців із території Польщі до УРСР як складову геополітичних трансформацій Центрально-Східної Європи 1940-х років. Дослідник здійснює аналіз стратегічних цілей держав-учасниць процесу, виявляє закономірності територіальної локалізації переселенців із Закерзоння,

а також розглядає специфіку їх соціально-економічної адаптації крізь призму прагматичних інтересів радянського партійно-державного керівництва [6].

Вагоме місце в історіографії українсько-польських взаємин 1940-х років посідає науковий доробок В. Сергійчука. У монографічному дослідженні «Трагедія українців Польщі» вчений презентує авторську концепцію депортаційних процесів, комплексно аналізуючи етапи розселення та складові соціальної адаптації переміщених осіб. Принциповим є наголос дослідника на тому, що примусове виселення відбувалося з автохтонних українських етнічних земель, що підкреслює трагізм ситуації [9].

У праці М. Горного значна увага приділяється проблематиці адаптації депортованих українців до політичної системи УРСР [10]. У монографії Ю. та Д. Судинів автори викладають хід переселення у формі тез, що дозволяє окреслити основні аспекти депортаційного процесу на кожному його етапі [11].

Серед монографічних праць, присвячених проблематиці депортацій, слід виділити дослідження С. Ткачова [12].

Попри те, що дослідницький фокус праці зміщено в площину вивчення трансферу польського населення з території УРСР, автор ґрунтовно висвітлює регіональну специфіку депортаційних процесів на Тернопільщині. У роботі здійснено аналіз нормативно-правової бази (міжурядових угод) та охарактеризовано діяльність інституцій, уповноважених на організацію та проведення евакуаційних заходів, а також висловлює власну позицію щодо доцільності вживання термінів «депортація», «репатріація» та «трансфер» [12].

Вагоме місце у розробці проблематики посідає польська історіографія. Зокрема, у вступній розвідці до двотомного археографічного видання «Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946» [13; 14] польський дослідник Є. Місило здійснює критичну деконструкцію Угоди від 9 вересня 1944 р. Автор проблематизує сутність переселення українців із території Польщі до УРСР, ініціюючи наукову

дискусію щодо кваліфікації цих подій: чи слід їх вважати «репатріацією», зумовленою повоєнною зміною кордонів, чи «депортацією» як інструментом тоталітарної інженерії радянської системи.

Науковець аргументовано спростовує тезу про дотримання принципу добровільності під час переселення та обґрунтовує авторську періодизацію, яка, за його висновком, найбільш точно корелює зі змінами в тактиці радянської сторони в процесі імплементації угоди [13].

Наукове осмислення ключових аспектів переселення українців до УРСР представив польський історик Р. Дрозд у двох розділах своєї монографії [15]. У межах дослідження автор детально розглядає офіційну позицію польських владних інституцій та суспільну рецепцію депортаційних заходів серед різних соціальних груп. Окрему увагу приділено статистичній реконструкції процесу, зокрема наведенню кількісних показників щодо контингенту переселенців, яким вдалося реалізувати право на рееміграцію (повернення) з території УРСР до Польщі.

У роботі А. Сиви надається детальний аналіз польсько-українських відносин на Закарпатті в період реалізації угоди від 9 вересня 1944 р. [16]. Питання співпраці українських та польських підпільних формувань на території Закарпаття досліджено в монографії польських істориків Г. Мотики та Р. Внука «Pany i rezuny. Współpraca AK-WiN i UPA. 1945–1947» [17].

Вагомим здобутком польської історіографії є монографічне дослідження Я. Пісулінського «Przesiedlenie ludności ukraińskiej...» (2009) [18]. У праці здійснено ретроспективний аналіз суспільно-політичного становища української спільноти в Польщі у передвоєнний період, а також досліджено генезу та нормативний зміст Угоди від 9 вересня 1944 р.

Особливу увагу автор приділяє інституційним аспектам: механізмам формування та функціонування польських і радянських адміністративних органів, відповідальних за імплементацію двосторонніх домовленостей. Спираючись на ґрунтовний фактологічний та статистичний масив, дослідник обґрунтовує авторську періодизацію та детально відтворює хронологічну

динаміку (етапність) депортації українських домогосподарств із Люблінського, Ряшівського та Краківського воєводств [18].

Найсучаснішим виданням, присвяченим проблематиці депортацій, є перший том колективної праці Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, опублікований у 2011 р. [19].

Спираючись на репрезентативний масив архівних документів України, Польщі та Канади, а також широке коло опублікованих джерел, автори здійснюють комплексну історичну реконструкцію долі українського населення Холмщини та Підляшшя. Хронологічні межі дослідження охоплюють період від примусових виселень у внутрішні губернії Російської імперії під час Першої світової війни до депортаційних акцій 1944 р. та операції «Вісла».

Особливу увагу (розд. IX–XI) приділено проблематиці трансферу населення у 1944–1946 рр. Дослідники аналізують політичні детермінанти та нормативно-організаційні механізми виселення, а також відтворюють етапність цього процесу. Окремий акцент зроблено на системному аналізі соціально-економічної адаптації та господарської інтеграції переселенців у західних областях УРСР в контексті імплементації радянсько-польських угод. [19]. Ряд важливих спогадів та документів, привезених із архівів Канади та США, міститься у другому та третьому томі цього фундаментального видання. Юрій Макар, будучи сам очевидцем тих подій, зумів відобразити їх із наукової точністю та безсторонністю [20, 21].

Проблематика радянсько-польських депортацій неодноразово висвітлювалася на численних Всеукраїнських та Міжнародних наукових конференціях. Так, у вересні 1994 р. у Львові відбувся Світовий конгрес українців Холмщини і Підляшшя. Серед опублікованих матеріалів учасників наукової конференції, проведеної в межах конгресу, особливу увагу заслуговують дослідження Г. Щерби та Й. Пацули. Автори, спираючись на архівні джерела та спогади очевидців, доводять примусовий характер переселення українців з Польщі [22].

15–16 квітня 1999 р. на базі історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка відбулася Міжнародна наукова конференція «Українсько-польські відносини у ХХ столітті: державність, суспільство, культура».

Апробація результатів наукових дискусій знайшла відображення у збірнику матеріалів конференції, виданому того ж року [23]. У статтях Т. Гонтар, В. Кіцака та В. Сергійчука здійснено багатовимірний аналіз переселенських процесів 1944–1946 рр., зокрема досліджено феномен «подвійного переселення» та специфіку соціокультурної і політичної адаптації депортованих.

Сучасний етап української історіографії характеризується системним підходом до вивчення проблеми, що простежується у дисертаційних дослідженнях В. Кіцака, Н. Данилихи та Ю. Боднарчука [24–28]. Науковий інтерес дослідників (Р. Кабачій, Д. Байкеніч, С. Макарчук та ін.) фокусується на картографуванні розселення вихідців із Закерзоння, вивченні механізмів їхньої соціально-економічної інтеграції та характеру міжособистісної взаємодії з автохтонним населенням і органами влади [29–35].

Підсумовуючи, варто констатувати, що за три десятиліття незалежності історична наука здійснила якісну еволюцію: від фрагментарних розвідок до формування цілісних наукових концепцій. Спостерігається процес деідеологізації досліджень та відмови від застарілих стереотипів, що сприяє об'єктивізації знань про українсько-польські відносини та налагодженню конструктивного міждержавного діалогу

1.2. Джерельна база дослідження

Протягом тривалого часу обмеженість джерельної бази залишалася головною перешкодою для ґрунтового дослідження радянсько-польських трансферів населення. Лібералізація архівної справи після проголошення незалежності України дала поштовх для актуалізації теми та започаткування новітнього етапу студій, в основу якого покладено принцип детальної верифікації та комплексного опрацювання архівних документів.

З метою системної верифікації та структурного аналізу джерельний масив, що висвітлює депортаційні процеси 1944–1946 рр., доцільно типологізувати за чотирма ключовими групами: неопубліковані архівні матеріали, археографічні видання (опубліковані документи), періодика та джерела особового походження (мемуаристика).

Емпіричне підґрунтя дослідження формують фонди Державного архіву Тернопільської області. Пріоритетне значення має Фонд Р-1833 (Тернопільський обласний виконавчий комітет), який акумулює широкий спектр нормативно-розпорядчої та звітної документації (постанови, директиви, аналітичні записки, статистичні зведення). Зазначені матеріали комплексно відображають адміністративно-господарські аспекти трансферу населення: логістику розселення, механізми майнового та житлового забезпечення, процедуру фінансових взаєморозрахунків, а також організацію ідеологічно-агітаційної роботи серед переселеного контингенту.

В умовах імплементації депортаційних заходів Тернопільський облвиконком виступав ключовим суб'єктом управління, здійснюючи координаційно-контролюючі функції щодо процесу інтеграції переселенців. Відповідно, документальний масив фонду, сформований на основі звітності низових структур (сільських рад та райвиконкомів), дозволяє відтворити специфіку функціонування виконавчої вертикалі у сфері розселення та соціальної адаптації депортованих родин у межах області. [36; 37].

Важливим джерелом демографічної статистики є Фонд 2781 (Відділ переселення Тернопільського облвиконкому), який акумулює первинні облікові документи щодо контингенту переселенців, прибулих у 1944–1946 рр.

Інформаційний масив, зосереджений у 14 справах, містить деталізовані реєстри переміщених домогосподарств. Ці документи дозволяють здійснити реконструкцію географії розселення (з прив'язкою до конкретних населених пунктів), встановити попереднє місце проживання родин, а також проаналізувати стан їхнього житлового та земельного забезпечення. Окремий блок даних присвячено фіксації обсягів запланованих компенсаційних виплат (взаєморозрахунків) за залишене на території Польщі нерухоме майно.

Специфіка облікової процедури полягала у фіксації персональних даних виключно голови домогосподарства, із зазначенням загального кількісного складу сім'ї та локалізації її попереднього проживання на території Польщі. У випадках вторинної міграції (переселення зі східних чи південних областей УРСР) документація містить відомості про вихідний ареал проживання та мотиваційні чинники повторного переїзду [38; 39].

За критеріями генези, змістового наповнення та сфери регулювання опрацьований масив документів Державного архіву Тернопільської області доцільно диференціювати на дві групи. До першої групи належить нормативно-директивна документація: законодавчі акти, урядові постанови СРСР і УРСР, які були імплементовані на регіональному рівні через відповідні рішення Тернопільського облвиконкому та бюро обкому КП(б)У. Зазначені джерела регламентували стратегічні вектори діяльності уповноважених органів у сфері соціально-економічної інтеграції та політичної адаптації переселенців із Закерзоння в межах області.

Другу групу джерел формує масив організаційно-розпорядчої документації, що висвітлює практичну імплементацію депортаційних заходів

на регіональному (обласному) та локальному (районному) рівнях. Основу цієї групи становлять накази, інструкції та розпорядження обласних владних структур, звітність районних виконкомів, а також службова кореспонденція (листи, телеграми) посадових осіб різного рангу. Саме ці матеріали виступають емпіричним фундаментом для комплексної реконструкції організаційних механізмів та соціально-економічних умов адаптації переселенців із Закарпаття на теренах Тернопільщини.

На початковому етапі історіографічного освоєння теми науковий інтерес фокусувався переважно на археографічній діяльності — виявленні та публікації документів. Знаковим у цьому контексті є вихід у 1994 р. у Польщі збірника за редакцією М. Сивіцького. Видання, що базується на джерелах з польських та радянських архівів, кваліфікує трансфер населення як акцію насильницького характеру. У вступній статті упорядник, спираючись на документальну базу, дає персоніфіковану оцінку діям посадовців, відповідальних за організаційні прорахунки та порушення під час депортації [40; 41].

Фундаментальним внеском у розробку проблеми стало опублікування в Польщі за редакцією Є. Місила двотомного археографічного видання.

Перший том праці акумулює 144 документи, генеза яких пов'язана з діяльністю Війська Польського, структур українського підпілля (УПА) та адміністративних органів, уповноважених на здійснення евакуації. Цей масив джерел уможлиблює детальну реконструкцію перебігу депортаційних процесів на їх початковому етапі (1944–1945 рр.) [17]. Другий том містить 175 документів польського та українського походження, датованих 1946 р. На основі аналізу цього фактологічного матеріалу упорядник аргументовано обґрунтовує тезу про примусовий (насильницький) характер переміщення населення [18].

Серед вітчизняних публікацій вирізняється тритомне видання «Депортації», яке репрезентує полівидовий комплекс джерел.

Документальний масив збірника характеризується різноманітністю змісту, проте домінуюче місце в ньому посідає офіційна документація партійно-державних інституцій.

Перший том охоплює архівні матеріали за період від червня 1938 р. до грудня 1945 р. Особливо важливими серед них постають угода про евакуацію від 9 вересня 1944 р., «Інструкція щодо здійснення угоди між урядом УРСР і ПКНВ про евакуацію українського населення з території Польщі та польських громадян із території УРСР», розпорядження про створення управління з евакуації при РНК УРСР, а також постанови щодо розселення та господарсько-побутового облаштування переселенців у областях УРСР [6].

Другий том містить документи, що висвітлюють завершальний етап депортації у 1946 р., особливості соціально-економічної адаптації переселенців, а також матеріали, які стосуються операції «Вісла» [11]. Третій том складають спогади очевидців і безпосередніх учасників депортацій, що надають можливість реконструювати суб'єктивний досвід переселення, емоційний вимір втрати домівки, адаптації в новому середовищі, зберігання ідентичності та родинної пам'яті [7].

У дослідженні проблем депортації особливої уваги заслуговує праця В. Сергійчука «Трагедія українців Польщі» (1997) [9], яка за своїм змістом є масштабною збіркою архівних матеріалів. До видання включено різнохарактерні документи — статистичні відомості, звіти, інструкції, постанови, стенограми засідань урядових і партійних структур, а також агітаційні матеріали ОУН-УПА. Кожен із шести розділів супроводжується короткими вступними статтями, у яких автор окреслює зміст і контекст подій, представлених у матеріалах, а також висловлює власне бачення окремих аспектів депортаційного процесу. У межах вивчення адаптації закордонців на території Тернопільщини значну цінність становлять документи, наведені у

виданні, що дозволяють простежити специфіку соціально-економічного облаштування переселенців у порівнянні між Тернопільською, Запорізькою та Дніпропетровською областями [9].

Одним із важливих джерел для аналізу процесу переселення та адаптації закерзонського населення на теренах Тернопільщини виступають тогочасні періодичні видання – як обласні, так і районні газети. Незважаючи на відверту тенденційність та ідеологічну заангажованість матеріалів, що висвітлювали переселення переважно крізь призму офіційної позиції радянської влади, публікації 1945–1946 рр. становлять вагому джерельну базу. Їх аналіз дає можливість поглиблено реконструювати окремі аспекти соціально-економічної та психологічної інтеграції українських переселенців, простежити масштаби й форми проведення агітаційних заходів, культурно-просвітницької роботи, а також специфіку залучення прибулих до політичного та суспільного життя радянського простору. Зокрема опрацьовано орган Тернопільської обласної ради газету «Вільне життя» [42–44], а також деякі районні видання [45-47],

Отже, підсумовуючи стан опрацьованої джерельної бази, слід наголосити, що на сучасному етапі розвитку історіографії питання радянсько-польських депортацій має достатньо широку документальну основу. Наявні архівні фонди, матеріали періодичної преси, збірники опублікованих документів, а також мемуарна література становлять потужний ресурс для наукового опрацювання проблеми. Розширення доступу до документальних матеріалів створює умови для здійснення комплексного, багатовимірного аналізу процесів переселення, що відкриває перспективи для усунення суперечливих трактувань та формування об'єктивного бачення перебігу депортацій у 1940-х роках.

Підсумовуючи огляд джерельної бази, слід констатувати, що наявний масив різновидових матеріалів (архівні документи, періодика, археографічні

видання, мемуаристика) володіє значним евристичним потенціалом для подальших наукових студій.

Репрезентативність документального забезпечення створює необхідні передумови для системної реконструкції депортаційних процесів. Це, у свою чергу, відкриває перспективи для всебічного аналізу проблеми та дозволяє нівелювати історіографічні суперечності, уникнувши неоднозначних трактувань та суб'єктивних інтерпретацій історичної реальності.

1.3. Теоретичні основи та методологія дослідження

Методологічною основою, відповідно до окреслених мети й завдань, становлять загальнонаукові, філософські та спеціально-наукові методи пізнання, які забезпечують коректне формулювання наукових проблем та створюють умови для їх всебічного вирішення. Методологічний каркас роботи сформований на основі провідних принципів сучасного наукового мислення, що передбачають об'єктивність, логічність та комплексність аналізу досліджуваних явищ і процесів – об'єктивності, всебічності, історичності та всеохоплюючого комплексного підходу, що враховує конкретні історичні умови та дозволяє розкрити підоснову депортаційних процесів, в результаті яких на Тернопілля потрапило близько двохсот тисяч закерзонців.

Основою дослідження стали принципи історизму та науковості пізнання.

Аналіз здійснювався з використанням проблемного, хронологічного, порівняльно-історичного, історико-генетичного та статистичного методів, а також загальнонаукових методів аналізу і синтезу.

Історико-хронологічний метод наукового дослідження дозволив висвітлити всі етапи процесу переселення, розселення та адаптації депортованого із Закерзоння населення в Тернопільській області, окреслити території, з яких в наш край потрапляли десятки тисяч примусово виселених українців.

Історико-генетичний метод дозволив послідовно вивчити ключові аспекти процесу депортації, враховуючи детермінантні зв'язки та українсько-польські відносини впродовж першої половини ХХ ст., виокремлюючи переселення як спільну мету польського і радянського комуністичних режимів, а також польського підпілля й польського уряду в еміграції, що перебував у Лондоні.

Структурно-функціональний і системно-структурний методи дозволили розділити різні аспекти адаптації депортованого на територію Української РСР населення.

Порівняльно-історичний метод дав змогу виявити загальні закономірності та специфіку перебігу розселення та адаптації українців у Тернопільській області у порівнянні з аналогічними процесами в південних, центральних та східних областях УРСР.

Історико-статистичний підхід застосовувався для дослідження перебігу депортації, виявлення основних векторів розселення, Особливо важливим він був при аналізі взаєморозрахунків між державними органами влади та депортованими за залишене на Закерзонні нерухоме майно та значну частину врожаю 1944-1946 рр. Дуже важливим він був при вивченні адаптації закерзонців до нових умов життя в тоталітарній державі із соціалістичним укладом.

За допомогою застосованого у дослідженні методу історичної періодизації в процесі розселення на території Тернопілля було виділено кілька періодів розселення, зокрема заселення безпосередньо із території сучасної Польщі, заселення із східних, північних, центральних, південних областей УРСР.

Теоретичні висновки кваліфікаційного дослідження вибудовано на інтерпретації всього опрацьованого фактичного матеріалу та повній систематизації наявних на сьогодні аналітичних розробок дослідників України, Польщі та європейських країн.

РОЗДІЛ 2. Організаційно-адміністративні засади, специфіка розміщення в УРСР українського населення, депортованого з території Польщі, у межах Тернопільської області в 1944–1947 рр.

2.1. Геополітичний контекст та правові механізми реалізації депортаційних заходів

Процес переміщення українського населення із післявоєнної Польщі на територію Української РСР у 1944-1947 рр. був зумовлений складним геополітичним середовищем, що сформувалося внаслідок завершення Другої світової війни та корінного перегрупування сил у регіоні Центрально-Східної Європи. Ключовим чинником стала зміна державних кордонів, узгоджена між урядами СРСР та Польської Народної Республіки, результатом чого постала потреба в масовому переміщенні населення, яке опинилося поза межами своєї етнічної території.

Депортація українців була не стихійним, а інституційно впорядкованим процесом, для здійснення якого було вироблено спеціальний комплекс міжнародно-договірних та внутрішньодержавних нормативних актів. Вони визначали умови обміну населенням, регламентували строки переселення, процедури майнового переобліку, порядок організації транспортних операцій та механізми розміщення прибулих громадян в адміністративних межах УРСР. Ці документи стали правовою основою переміщення десятків тисяч осіб, а також забезпечили можливість практичної реалізації масштабної державної політики етнодемографічної трансформації.

У цьому контексті Тернопільська область стала одним із регіональних центрів прийому депортованих, для чого радянські інституції розробили особливу систему розселення, що мала поєднувати управлінську ефективність із прагненням до соціально-економічної інтеграції новоприбулих. Таким чином, геополітичні рішення післявоєнного періоду та закріплені у законодавстві алгоритм переселення сформували підґрунтя, на якому

відбувався процес адаптації українців, примусово переміщених з території Польщі.

9 вересня 1944 р. у місті Люблін було укладено міждержавну угоду, яку підписали голова Ради народних комісарів УРСР М. Хрущов та представник Польського комітету національного визволення Е. Осубка-Моравський. Документ передбачав здійснення організованої евакуації українського населення з території Польщі та, відповідно, переселення польських громадян з території Української РСР [6, с.287-293]. Фактичний механізм реалізації цієї угоди був безпосередньо зумовлений специфікою геополітичної ситуації кінця Другої світової війни та формувався виходячи з політичних інтересів, що збігалися у діях радянської та польської державних структур.

Важливою передумовою укладення двосторонньої угоди про обмін населенням було остаточне визначення радянсько-польського державного кордону. Перші кроки у напрямку дипломатичного врегулювання цього питання були здійснені під час Тегеранської конференції, що відбувалася у період з 28 листопада до 1 грудня 1943 р. На початковому етапі перемовин Й. Сталін, підтримавши ініціативу Ф. Рузвельта щодо відновлення офіційних контактів з польським еміграційним урядом, висловив готовність обговорювати можливі територіальні компенсації Польщі за рахунок німецьких земель, що фактично означало небажання радянської сторони поступатися власними геополітичними інтересами.

Водночас В. Черчілль запропонував визначити майбутній кордон між Польщею та СРСР відповідно до так званої лінії Керзона, що стало поворотним моментом у переговорах. Після цього Й. Сталін переглянув свою позицію, висунувши зустрічну вимогу про включення до складу Радянського Союзу Кенігсберга разом із частиною територій Східної Пруссії. Таким чином, питання кордонів стало ключовим елементом дипломатичних торгів, створивши підґрунтя для майбутнього домовленого механізму примусового переселення населення між обома державами [6, с. 14].

Упродовж того ж періоду в регіонах Закерзоння, зокрема на Холмщині та Підляшші, активізувався масштабний суспільно-політичний рух, спрямований на інтеграцію цих земель до складу Української РСР. На тлі зростання національного піднесення та громадського тиску М. Хрущов звернувся до Й. Сталіна з ініціативою адміністративного включення етнічних українських територій – Лемківщини, Надсяння, Холмщини та Підляшшя – до УРСР шляхом утворення нової Холмської області [9, с. 65]. Водночас позиція керівництва СРСР щодо подальшої долі цих земель вже значною мірою сформувалася та була відображена в радянсько-польській угоді про державний кордон, підписаній між урядом УРСР та ПКНВ 27 липня 1944 р. Документ мав тимчасовий, декларативний характер, не містив детального опису лінії розмежування, обмежуючись посиланням на умовну лінію Керзона [48, с.108–110]. Невизначеність окремих положень залишала можливість для подальшого корегування територіальних меж на користь будь-якої зі сторін.

Важливо, що встановлений кордон частково відхилявся від лінії Керзона у напрямку розширення польської території. Саме з цих регіонів, переданих Польщі на основі вищезазначеної угоди, і розпочалося виселення українського населення відповідно до домовленостей, закріплених радянсько-польською угодою від 9 вересня 1944 р.

У радянсько-польській угоді можна виокремити кілька ключових положень, що визначали зміст і характер депортаційного процесу. Центральним серед них був проголошений принцип добровільності евакуації українського населення із Закерзоння. Згідно з цим положенням, переселення мало здійснюватися виключно на підставі індивідуальних заяв осіб, які висловлювали бажання виїхати з території Польщі, а подальше їх розселення на території УРСР передбачалося за власним вибором – у західних або у східних регіонах республіки.

Однак проголошена модель мала певну суперечливість, оскільки фактичні наміри радянського уряду не цілком відповідали задекларованому принципу. На початковому етапі реалізації угоди влада УРСР виходила

насамперед із політико-економічних міркувань і планувала розмістити більшість депортованих – близько 69 тисяч сімей – у східних та південних областях, тоді як лише приблизно 18 тисяч родин передбачалося спрямувати до західних регіонів. Така схема мала забезпечити заселення малозаселених територій та зміцнити там демографічно-економічну базу[6, с. 18].

Утім, розвиток подій згодом суттєво скоригував первинні урядові розрахунки, що свідчило про гнучкий та ситуативний характер реалізації переселенської програми.

Радянсько-польська угода закріплювала комплекс норм, що регламентували процедурний механізм депортації. У документі визначалася структура органів, відповідальних за організацію переселення, порядок подання заяв осіб, які виявили бажання залишити територію Польщі або УРСР, алгоритм проведення інвентаризації майна та оформлення супровідної документації. Окремо уточнювалися умови обміну населенням, включно з процедурою видачі актів-накладних на землю, господарські будівлі та продукти, що залишалися на попередньому місці проживання. Фінансове забезпечення всіх етапів евакуації – від транспортування до первинного облаштування на нових територіях – офіційно покладалося на державу.

Однак, попри формальну повноту нормативної регламентації, договір майже не торкався питання подальшого розселення депортованого населення в межах УРСР – ключової ланки всієї депортаційної операції. Відсутність визначеної моделі інтеграції та розміщення переселенців створювала суттєві труднощі на практичному рівні, адже навіть за умов належної організації транспортного етапу процесу залишалося відкритим питання їх житлового, господарського та економічного облаштування. Це свідчить про неповноту державної стратегії: на момент укладення угоди радянська влада не мала сформованого концептуального бачення завершальних етапів депортаційної політики. Таким чином, задекларовані принципи та механізми потребували подальшого уточнення, усвідомленого планування та реальної

інфраструктурної підтримки, без чого реалізація переселення не могла набути системного та ефективного характеру[6, с.287–293].

Першим нормативним актом, що започаткував практичну реалізацію радянсько-польських домовленостей щодо обміну населенням, стала постанова Ради Народних Комісарів УРСР та ЦК КП(б)У від 19 вересня 1944 р. «Про реалізацію договору між урядом УРСР і ПКНВ про евакуацію українського населення з території Польщі і польського населення з території УРСР». Документ визначав механізм організаційного забезпечення переселенського процесу, зокрема передбачав створення при РНК УРСР спеціального управління у справах евакуації і розселення поляків та українців, а також формування відповідних структурних відділів при обласних виконавчих комітетах західних регіонів республіки. Постановою також затверджувалися офіційні представники уряду УРСР у двосторонніх комісіях, що діяли в Любліні та Луцьку – М. В. Підгорний і А. А. Цоколь, відповідальні за координацію, контроль та виконання положень міждержавної угоди [6, с. 296-308].

Наведена постанова дублювалася та адаптувалася на регіональному рівні з урахуванням специфіки територій, на яких передбачалося розселення переселенців. На місцеві міські та районні державні й партійні органи були покладені ключові функції, зокрема забезпечення повного обліку майна переселенців, його збереження, а також надання першочергової допомоги у господарському та соціальному облаштуванні на новому місці проживання.

У межах Тернопільської області, відповідно до умов реалізації угоди про обмін населенням, Тернопільським обласним виконавчим комітетом та бюро обласного партійного комітету було видано розпорядження щодо створення при виконкомі спеціального відділу у справах евакуації та розселення українського та польського населення. Одним із головних завдань цього відділу мало стати затвердження до 10 жовтня 1944 р. детального плану розселення закерзонців.

Водночас, ані до встановленої дати, ані протягом усього періоду здійснення депортації, такого плану фактично створено не було. У результаті всі організаційні заходи носили переважно стихійний характер, здійснювалися імпровізовано і визначалися наявними умовами та ресурсними можливостями місцевих органів влади [49, арк.6-7].

Відповідно до положень радянсько-польської угоди, взаємне переселення населення мало розпочатися 15 жовтня 1944 р. і завершитися до 1 лютого 1945 р. [6, с.287–293]. Інтенсивний темп здійснення депортацій пояснювався, зокрема, політичними мотивами радянського керівництва, яке прагнуло завершити переселення до проведення Ялтинської конференції, запланованої на 4-11 лютого 1945 р. У рамках цієї зустрічі лідери держав-союзниць мали остаточно визначити територіальні межі Польщі.

У зв'язку з цим Й. Сталін ставив за мету завершити процес переселення українців із Закерзоння та поляків із західних областей УРСР, таким чином створивши надійну базу для подання союзникам вже фактично реалізованих рішень щодо східного кордону Польської держави. Політичний розрахунок полягав у тому, щоб поставити президента США Ф. Рузвельта та прем'єр-міністра Великої Британії В. Черчілля перед доконаним фактом, що істотно зміцнювало позиції СРСР у переговорах щодо поділу впливу та встановлення нових кордонів у Східній Європі.

Проте вже на початковому етапі реалізації депортації стало очевидним, що здійснити процес у визначені раніше строки буде неможливо. Ураховуючи організаційну складність переселення великої кількості закерзонських сімей, терміни завершення операції неодноразово переглядалися та коригувалися. Остаточну дату завершення депортацій було встановлено постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 14 грудня 1945 р., якою було затверджено проект додаткового протоколу до угоди від 9 вересня 1944 р. [6, с.646-647]. Згідно з цим документом, офіційно завершення процесу переселення було зафіксовано на 15 червня 1946 р., що відображало необхідність продовження

організаційних заходів для забезпечення ефективного виконання домовленостей між СРСР і Польщею.

Угодою від 9 вересня 1944 р. були закріплені ключові принципи організації процесу депортації українського населення з Польщі та його соціально-економічної адаптації на території УРСР. Надалі для реалізації цих положень ухвалювалася низка програмних документів та численних постанов РНК УРСР і ЦК КП(б)У, якими місцеві органи влади зобов'язувалися здійснити комплекс заходів, спрямованих на забезпечення швидкої економічної, соціальної та психологічної інтеграції переселенців. Зокрема, 5 травня 1945 р. було прийнято постанову РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про розселення і господарське влаштування в західних областях УРСР 30 тис. сімей українського населення, евакуйованого з Польщі». Водночас, 3 жовтня 1945 р. була ухвалена постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про невідкладні заходи по господарчому влаштуванню українського населення, що прибуло з Польщі на територію УРСР, і роботі серед нього» [50, с.137], яка деталізувала конкретні організаційні й соціально-економічні кроки для забезпечення належного рівня адаптації переселенців.

Зазначена постанова була імplementована на обласному рівні постановою виконкому Тернопільської обласної ради та бюро обкому КП(б)У від 23 жовтня 1945 р. «Про невідкладні заходи по господарчому влаштуванню українського населення, що прибуло з Польщі на територію Тернопільської області, та роботі серед нього», а також низкою відповідних розпоряджень райвиконкомів області [37, арк. 37-42]. Ці документи виконували функцію основних керівних інструкцій, якими користувалися державні органи на всіх рівнях, безпосередньо відповідальні за організацію та контроль процесу переселення.

Процес депортації українців із територій Польщі на територію УРСР можна умовно поділити на кілька етапів, що визначалися як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками, зокрема: ступенем добровільності переселення, темпами та обсягами переміщення населення, а також рівнем організованості

адміністративного апарату, відповідального за реалізацію депортаційного процесу. Згідно з оцінкою дослідників І. Біласа та Ю. Сливки, виділяють два основні етапи. Перший, що тривав від 15 жовтня 1944 р. до липня 1945 р., умовно характеризувався як «добровільний». У цей період переселення здійснювалося на підставі заяв закерзонського населення, проте фактична добровільність носила формальний характер і досягалася передусім через тиск з боку польського націоналістичного підпілля та застосування радянської агітаційно-пропагандистської роботи. Другий етап охоплював період від кінця липня 1945 р. до 15 червня 1946 р. і відзначався значним підвищенням примусовості переселення, коли органи влади застосовували безпосередні адміністративні заходи для забезпечення реалізації угоди щодо переміщення закерзонців [4, с.213-230].

Більш детальну періодизацію процесу депортації запропонував Є. Місило, який виокремлює чотири послідовні етапи. Перший етап охоплює період з 15 жовтня до кінця грудня 1944 року. У цей час подання заяв на переселення відбувалося переважно під впливом тиску з боку Армії Крайової та інших польських організацій, і найчастіше ці заявки подавали мешканці Холмського, Томашівського, Грубешівського та Замостівського повітів.

Другий етап депортації тривав до літа 1945 року й відзначався істотним збільшенням кількості переселенців із територій, звільнених від німецької окупації. До кінця цього періоду процес переселення фактично втратив будь-які ознаки задекларованої добровільності.

Третій етап, який охоплював вересень–грудень 1945 р., характеризувався насильницьким виселенням населення переважно з Любачівського, Ліського, Перемишльського та Сяноцького повітів.

На четвертому, останньому, етапі, що тривав із 1 січня по 15 червня 1946 р., застосування силових методів досягло свого максимуму. Завдяки активному залученню відповідних органів та силових структур обох держав вдалося переселити в УРСР понад 250 тисяч українців, чим було фактично

завершено двосторонній процес «евакуації» в межах визначених угодою строків [13, с.11-16].

Перспектива періодизації переселенського процесу, запропонована Є. Місилом, дозволяє не лише відтворити характер депортації, а й у загальних рисах окреслити її динаміку. Такий підхід є більш комплексним і логічно обґрунтованим. Водночас, у контексті даного дослідження, двоетапна схема виглядає більш доречною, оскільки вона точніше відображає суттєвий перелом у позиції радянського керівництва щодо характеру реалізації угоди про евакуацію.

Процес депортації українців з Польщі визначався низкою факторів, які переважно були зумовлені геополітичними інтересами СРСР та закріплювались на міждержавному рівні угодою від 9 вересня 1944 р. Початковий план переселення не враховував низки чинників, що згодом стали визначальними на всіх етапах реалізації депортаційного процесу. Сукупність об'єктивних і суб'єктивних умов зумовила переважне спрямування більшості закрзонських сімей саме до західних областей УРСР. У цьому контексті Тернопільська область посіла провідне місце за чисельністю прийнятих переселенців.

2.2. Організаційні засади розміщення українського населення, депортованого з території Польської держави, в Тернопільській області

Після завершення врегулювання двосторонньої угоди та створення органів, відповідальних за реалізацію переселенського процесу, 15 жовтня 1944 р. перші групи закерзонських сімей були спрямовані на територію УРСР. Відповідно до початкових планів радянського керівництва, більшість переселенців мала розподілятися між південними та східними областями республіки. Так, станом на листопад 1944 р. планувалося переселити до Дніпропетровської, Одеської, Запорізької, Херсонської та Миколаївської областей 16 151 сім'ю, тоді як до західних регіонів передбачалося направити лише 1 352 сім'ї. На цьому етапі кількість сімей, розміщених у Тернопільській області, становила всього 63 господарства [9, с.41].

У доповідній записці заступника головного уповноваженого у справах евакуації Т. Кальненка, адресованій секретарю ЦК КПУ Д. Коротченку, зазначалося, що обраний розподіл переселенців обумовлювався їхніми власними прагненнями. У поданих заявах закерзонці висловлювали бажання працювати в колективних господарствах південних і східних областей. З точки зору органів, відповідальних за переселення, така позиція пояснювалася також небажанням людей терпіти економічні та соціальні труднощі повоєнного часу, а також страхом перед впливом пропаганди польських реакційних сил, що наголошувала на «історичних кордонах» Польщі по Дніпру [9, с.131].

Ще одним чинником, що впливав на вибір місця поселення переселенців, було релігійне несприйняття між греко-католицьким населенням Галичини та православними мешканцями Холмщини. Через це останні віддавали перевагу поселенню в тих районах, де діяли православні парафії [6, с.311]. На підтвердження таких уподобань наводилися свідчення самих переселенців: «Не бажаємо жити на кордоні або поблизу нього. Переселятись у прикордонні райони – це все одно, що переїхати з хати в сіни», «Ми бажаємо жити і працювати в колгоспах, бо в колгоспах жити непогано.

Ми це бачимо з того, що колгоспники на фронті віддано захищають свої колгоспи» [32, с.155].

Переселенці, під впливом радянської пропаганди, часто мали оптимістичні уявлення про нове місце проживання та недостатньо усвідомлювали реальний стан справ, що зумовлювало їхнє прагнення уникнути труднощів, з якими вони стикалися на колишніх місцях проживання, та навіть виявляли бажання облаштуватися в колективних господарствах УРСР. Водночас слід враховувати, що у звітності перед керівництвом подавалися переважно ті відомості, які очікувала отримати влада, що обмежувало об'єктивність відображення настроїв переселенців.

Відсутність чіткого бачення карти розселення депортованих у різних регіонах УРСР, у поєднанні з першими труднощами, що виникали під час їхнього господарського та соціального облаштування, вимагала розробки детального плану прийому переселенців. Перший його варіант підготував Народний комісаріат землеробства УРСР, проте навіть у цьому документі радянському керівництву довелося, під тиском реальних обставин, відмовитися від попередніх планів пріоритетного поселення у південно-східних регіонах. Згідно з новою програмою, у західних областях передбачалося розселити 192 тис. осіб, що становило близько 80 % від очікуваної кількості переселенців, тоді як у колгоспи східних областей мали бути направлені лише 48 тис. осіб [27, с. 148]. Проте на практиці цей план залишався формальним і не мав істотного впливу на процес переселення, оскільки фактична кількість переселенців перевищила передбачені показники майже вдвічі. Внаслідок цього, незважаючи на наявність значної нормативної бази, переселення носило стихійний і фрагментарно організований характер на всіх етапах його реалізації.

Зважаючи на загальні настрої переселенців та можливість зміни їхнього ставлення до процесу переселення, географія розселення сімей депортованих у західних областях була значно обмежена. Зокрема, відповідно до вказівки народного комісара внутрішніх справ СРСР Л. Берії, поселення закерзонців у

прикордонній зоні шириною 50 км суворо заборонялося. Аналогічне розпорядження було надіслано начальнику відділу Тернопільського виконкому облради, відповідального за розселення евакуйованого з території Польщі українського населення. Документ містив чітку інструкцію, яка передбачала: «Органами НКВС УРСР ряд районів і населених пунктів Вашої області віднесені до 50-кілометрової прикордонної смуги, розселення в якій евакуйованого з Польщі українського населення заборонено. За отриманням списку районів і населених пунктів, які належать до 50-кілометрової зони, зверніться в Управління НКВС у Вашій області» [36, арк. 8].

Однак жоден із районів Тернопільської області фактично не входив до зазначеної прикордонної смуги. На рівні обласного керівництва документ, який би регламентував виконання цієї заборони, у наявних архівних матеріалах не зафіксовано. Вказане розпорядження слід розглядати як помилку центральних органів, відповідальних за реалізацію процесу переселення. Водночас цей факт додатково свідчить про обмежену обізнаність керівництва щодо реальної ситуації на місцях поселення основної частини новоприбулих громадян.

У нових умовах реалізації процесу депортації Тернопільська область поступово набуває статусу пріоритетного регіону для розселення українських сімей, виселених із Польщі. Для порівняння, на 27 листопада 1944 р. сюди планувалося переселити лише 230 господарств, тоді як уже через місяць запланована кількість сімей зросла в п'ять разів. У районах Тернопільської області, згідно з розпорядженням управління у справах евакуації та постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 15 грудня 1944 р., передбачалися заходи щодо облаштування 1298 сімей закерзонців. В документі також зазначалося, що більшість переселенців прибували залізничними ешелонами з відправних пунктів Перемишль, Любачів, Пшеворськ і надходили на станції Монастириська, Підгайці, Бережани та Борщів [36, арк.5-6].

Станом на січень 1945 р. до Тернопільської області гужовим транспортом прибуло 648 сімей закерзонців, що становило 2516 осіб, які були

розселені у Козівському, Козлівському, Золотопотікському, Золотниківському, Вишнівецькому та Терехівському районах [36, арк.7]. Формування географії розселення, зокрема вибір зазначених районів, зумовлювалося, передусім, наявністю житлових приміщень, звільнених унаслідок одночасного виселення польського населення, а також переміщенням до віддалених регіонів СРСР – зокрема в райони Сибіру – сімей, які вважалися неблагонадійними щодо радянської влади, так званих «націоналістичних елементів».

Для організації перевезення переселенців планувалося використовувати як залізничний, так і гужовий транспорт. Втім, з огляду на складність подорожі на санях із усіма речами та господарським майном в умовах, коли війна ще не завершилася, вже на перших тижнях реалізації депортації виникли значні труднощі у транспортному забезпеченні переселення.

З прибуттям перших груп переселенців місцеві органи влади виявили повну неспроможність ефективно організувати їхнє розміщення та забезпечення життєвих потреб. У постанові №47 від 15 січня 1945 р. Тернопільського облвиконкому та бюро обкому КП(б)У «Про підготовку до прийому, розміщення та влаштування українського населення, евакуйованого з Польщі» було зафіксовано факти неухважного та халатного ставлення до прибулих сімей на залізничних станціях Бережани, Козлів та Великі Бірки. Переселенці змушені були чекати на станціях по кілька днів без отримання будь-якої інформації щодо подальшого переміщення [51, арк.24–25].

У зв'язку з цим передбачалося повторно затвердити попередній план розселення депортованих у районах області, зобов'язати голів райвиконкомів підготувати місця для поселення новоприбулих, надати їм житло або тимчасові помешкання. На цей час запланована кількість переселенців у Тернопільській області становила 1 476 сімей, більшість із яких мала оселитися в Козлівському, Підгаєцькому, Золотопотікському, Бережанському та Борщівському районах [51, арк. 26]. Попри об'єктивну необхідність вжиття

цих заходів, їхня практична реалізація у стислі строки була фактично неможливою.

До середини літа 1945 р. кількість переселенців у Тернопільській області суттєво зростає. Відповідно до постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У № 683 від 5 травня 1945 р., 30 тис. сімей закарпатців було спрямовано у західні області УРСР, з яких приблизно половину мала прийняти Тернопільська область. На основі зазначеного розвитку подій, у населених пунктах області чисельність депортованих зростає на 54 800 осіб [50, арк. 63-65]. На початку червня 1945 р. у область додатково було направлено ще 6 тис. родин закарпатців. [52, с. 144].

Першого серпня 1945 р. у офіційних документах було зафіксовано лише 4 050 сімей переселенців, які фактично розселилися на території Тернопільської області. Основними осередками їх розселення на цей час стали Бережанський, Тернопільський, Козівський та Бучацький райони. Загалом новоприбулі родини були розподілені між населеними пунктами двадцяти одного району області [53, арк. 68].

Навіть за умови, що на цей час ще не всі депортовані прибули до визначених місць поселення, суттєва різниця між офіційними даними викликає сумнів щодо їхньої достовірності. Такі невідповідності можна пояснити як помилками, що досить часто траплялися в тогочасній статистичній документації, так і недостатньо ефективною роботою місцевих органів, відповідальних за реалізацію переселенських заходів, які не мали змоги забезпечити повний облік прибулих та їх первинне облаштування.

Ряд численних інструкцій орієнтував відповідні органи влади на забезпечення належного догляду та турботи про переселенців. Зокрема, у рекомендаціях наголошувалося на необхідності своєчасного зустрічання сімей переселенців на залізничних станціях, їхнього транспортування до місць поселення, організації урочистого прийому разом із місцевими колгоспниками, а також надання медичної допомоги в разі потреби [27, с. 149].

Фактично жодна з передбачених інструкціями норм не була реалізована на практиці. Переселенці стикалися з численними труднощами не лише під час

транспортування з Польщі до УРСР, а й на місцях їхнього планованого розселення. У рапорті старшого інспектора групи евакуації та розселення українського населення при облвиконкомі зазначалося, що прибулі із Сяноцького повіту переселенці скаржилися на насильницьке виселення українського населення з території Польщі. За їхніми свідченнями, польські солдати вимагали від сімей протягом кількох годин зібрати лише дрібні речі та залишити домівки, не оформлюючи описи майна та акти-накладні. Дорогою, яку більшість долала пішки або на дахах вагонів, вони зазнали пограбувань, внаслідок чого прибули до Тернопільської області без майна та документів. У зв'язку з цим прийом переселенців у селах Збаразького району було відмовлено здійснити, і до надходження офіційного розпорядження з обласного центру шість сімей фактично залишилися покинутими напризволяще в чужому для них середовищі [54, арк.12].

Корелюються з наведеними фактами і відомості щодо переселенців, локалізованих у Гусятинському, Копичинецькому та Буцацькому районах. Фіксуються численні випадки протиправного вилучення майна під час транспортування, внаслідок чого прибулі на місця розселення особи часто не мали при собі супровідної документації (евакуаційних листів). Відсутність останніх унеможлиблювала реалізацію права на отримання компенсаційних виплат за втрачену в Польщі власність.

Окрім майнової шкоди, незадовільні логістичні умови, прояви мародерства та тривале перебування на транзитних залізничних вузлах призводили до критичного погіршення санітарно-епідеміологічного стану та зростання показників летальності. Ілюстративним є приклад групи переселенців із Сянока, де рівень смертності сягнув 5,5% (з 421 особи загинуло 23) [54, арк. 13–14].

Загалом, реалізація трансферу населення супроводжувалася системними організаційними дисфункціями та відсутністю належної координації між уповноваженими адміністративними структурами.

Унаслідок цих недоліків сотні переселенців вимушені були тривалий час очікувати на залізничних станціях, не отримуючи жодної інформації про подальшу долю. Так, у довідці щодо групи українських сімей, переселених із Польщі та прибулих на станцію Джурино Львівської залізниці, зазначено, що вагони із 300 родинами закерзонців мали бути спрямовані до Тернопільської області для подальшого розселення у Бучацькому, Монастирському та Золотопотікському районах [54, арк.28].

Проте лише керівництво перших двох районів організувало зустріч ешелонів із Польщі та забезпечило транспортування переселенців до призначених населених пунктів. Родини, спрямовані до Монастирського району, протягом трьох тижнів залишалися на станції в очікуванні прибуття районних представників. Деякі сім'ї були змушені самостійно шукати шлях до своїх нових осель. Так, 12 родин оселилися у селі Слобідка поблизу станції, де ніхто не зустрічав їх і не міг забезпечити ані постійним житлом, ані компенсацією за залишене майно. Ще 64 сім'ї залишалися на станції, чекаючи допомоги, яка надійшла лише після того, як інформація про критичну ситуацію була передана до ЦК КП(б)У, а звідти – у відповідні обласні органи управління з розпорядженням вжити термінових заходів [54, арк.28].

Відсутність чіткого плану прийому переселенців у районах Тернопільської області значно ускладнювала реальний стан розселення, ускладнювалася також через недбалість та халатність місцевих виконавців. Ілюстрацією цього є лист заступника голови виконкому Тернопільської облради П. Жученка секретарю обкому КП(б)У І. Компанцю, в якому повідомлялося про 23 «загублені» вагони із переселенцями з Польщі. Жінки та діти із 125 родин, призначених для поселення в Підгаєцькому районі, з незрозумілих причин були висаджені у Зборові, а місцезнаходження понад

двох десятків вагонів, у яких перевозилося майно та худоба під наглядом глав сімей, залишалося невстановленим. Лише після прибуття ешелонів на станцію у Підгайцях вдалося відновити контакт між відповідальними групами. Водночас залишається нез'ясованим, чому вагони, розвантажені у пункті призначення, після з'ясування обставин були перенаправлені до Зборівського району, хоча простіше було б транспортувати жінок і дітей безпосередньо до запланованих місць поселення, що вимагало значно менше часу, зусиль і ресурсів [55, арк.27].

Ситуація в інших регіонах переселення була не кращою. Зокрема, через неточно оформлені проїзні документи ешелон, призначений для Дніпропетровської області, було направлено до Херсонської. [27, с. 150].

Навіть ці поодинокі приклади дозволяють оцінити реальний рівень виконання завдань, передбачених радянсько-польською угодою. Беручи до уваги, що подібні випадки фіксувалися практично у всіх регіонах УРСР, можна стверджувати, що задекларовані принципи залишалися переважно декларативними і не мали практичного втілення.

У умовах повної соціальної та матеріальної незахищеності переселенці були змушені самотійно шукати місця для поселення своїх сімей. Через це не рідкістю ставали випадки самовільного переселення закордонців у межах Тернопільської області. Фіксуючи подібні порушення в Козівському, Золотниківському та Зборівському районах, партійне керівництво пояснювало їх насамперед недостатністю агітаційно-політичної роботи серед новоприбулих і обмежувалося адміністративними заходами, зводячи їх до заборони самовільного переміщення та повернення «втікачів» на попередньо визначені місця поселення [56, арк.73-74].

У другому півріччі 1945 р., з одночасною втратою будь-яких ознак добровільності переселення, у Тернопільській області спостерігається зростання кількості депортованих. Станом на 1 вересня 1945 р. у райони області прибуло 5 008 сімей закордонців, що становило 16 298 осіб [9, с. 165], або близько 30 % від запланованого числа переселенців. До січня 1946 р. їхня

чисельність у Тернопільській області зросла до 14 233 сімей (60 906 осіб) [52, с.145]. Найбільша частка новоприбулих оселилася у Бережанському (7,3 %), Збараському (7,36 %), Струсівському (6,8 %), Бучацькому (5,3 %) та Великобірківському (5,2 %) районах [57, арк.113]. Такий розподіл частково корелює з картою одночасного виселення польського населення [12, с.85], що стало одним із основних факторів, який визначав географію розселення депортованих українців із Польщі.

Протягом четвертого, заключного етапу переселення в УРСР із Польщі прибуло понад 250 тис. осіб, при цьому кількість сімей, спрямованих у Тернопільську область, зросла майже втричі. Так, станом на 25 травня 1946 р. у регіоні налічувалося 30 158 сімей (123 667 осіб), а до 5 липня 1946 р. ця цифра зросла до 37 697 родин переселенців [52, с.145].

Згідно з радянсько-польською угодою, крайньою датою завершення взаємної евакуації визначався 15 червня 1946 р. Проте навіть після цього терміну в Тернопільську область продовжували надходити ешелони переселенців. У заключному звіті головного уповноваженого уряду УРСР щодо переселення українського населення з території Польщі від 14 лютого 1947 р. зазначалося, що за весь період переселення в регіон прибуло 173 360 осіб, або 41 105 сімей, що становило понад 35 % від загальної кількості депортованих з Польщі. Планувалося переселити лише 40 031 господарство, а перевищення цієї цифри пояснюється тим, що інформація про припинення направлення переселенців надійшла тоді, коли ешелони вже не можна було переоформити [9, с.234–235]. Варто відзначити, що лише на Тернопільську область припала більш ніж дві третини початково запланованої кількості переселенців, проте це не відображено в жодному з офіційних документів.

Водночас слід відзначити, що офіційні дані про кількість переселенців у Тернопільській області, наведені у заключному звіті, не збігаються з цифрами обласної статистики. Так, у звіті про виконання постанови Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У «Про стан господарсько-побутового влаштування евакуйованого з Польщі в УРСР українського населення» для Тернопільської

області від 22 серпня 1946 р. фіксувалося, що в населені пункти регіону прибуло 33 628 сімей [58, арк.1].

Єдиним документом, що містить узагальнені дані про розселення переселенців у районах Тернопільської області, є відомість про кількість закерзонців, врахованих в області, та забезпечення їх житлом, квартирами і земельними наділами в районних центрах станом на 1 жовтня 1948 р. Згідно з цим джерелом, усі райони області стали постійним місцем проживання родин переселенців, яких на той час налічувалося 35 106 сімей, або 155 902 особи [59, арк.57].

Порівняння зазначених даних із інформацією районних відділів у справах евакуації свідчить про те, що останні є більш наближеними до реального стану речей. Проте й вони не можуть вважатися повністю достовірними, оскільки під час аналізу архівних матеріалів у більшості статистичних звітів щодо розселення закерзонців виявлено численні помилки, невідповідності та відсутність точних цифр. Крім того, жодна з офіційних статистик не могла врахувати сотні, а згодом – тисячі сімей переселенців, які самовільно залишали східні області, незаконно оселялися на нових територіях або переміщувалися в межах області. Отже, реальна кількість прибулих у Тернопільську область закерзонців була значно більшою за офіційно зафіксовані показники.

За етнічною ознакою найбільш чисельною на Тернопільщині виявилася лемківська спільнота, яка становила 44 % від загальної кількості депортованих лемків. Крім того, значну частину становили надсянці. Холмсько-підляська етнічна група на території області становила 18 % від переселених сімей [29, с.121].

Переважає більшість переселенців оселилася в сільській місцевості, продовжуючи займатися сільськогосподарською діяльністю. Такий розподіл зумовлювався як аграрним характером економіки Тернопільської області, так і взаємозалежністю процесу розселення закерзонців від географії розташування залишених польських господарств. Цей чинник значною мірою

коригувався планами радянської влади щодо залучення економічних і трудових ресурсів переселенців для відбудови зруйнованого війною господарства області та поширення радянської політичної й економічної системи на новоприєднані західні території.

Крім того, міські райони зазнали значних руйнувань у роки війни, через що залишене житло часто було непридатним для проживання. Для порівняння: з Тернополя під час дії угоди виселено близько 4 тис. польських сімей, проте на облік взято лише 487 будинків [12, с.87]. У результаті, станом на червень 1946 р. постійне місце проживання в обласному центрі отримали лише 104 родини закерзонців.

Таким чином, вже з перших місяців реалізації угоди від 9 вересня 1944 р. під впливом низки об'єктивних чинників радянська влада була змушена відмовитися від початкових планів домінування східних регіонів у процесі переселення. У нових умовах Тернопільська область стала основним місцем розселення депортованих сімей. За офіційними даними, сюди прибуло 173 360 осіб, що становило понад третину від загальної кількості переселенців із Польщі. Крім того, у цих підрахунках не враховувалися тисячі родин закерзонців, які згодом, шукаючи можливості повернутися до колишнього життя, самовільно покидали південно-східні регіони УРСР і прибували в західні області, зокрема в Тернопільську.

Відсутність чіткого плану розселення новоприбулих сімей, неузгодженість діяльності організаційних ланок, відповідальних за хід переселення, а також численні прорахунки радянської влади створили низку негативних чинників, що визначили умови подальшої соціально-економічної та психологічної адаптації переселенців.

2.3. Самовільне переселення депортованих з Польщі українців із східних, центральних і південних областей у західні регіони УРСР загалом і Тернопілля зокрема

Попри декларований принцип «добровільності» процесу переселення, що передбачав можливість вільного вибору переселенцями місця проживання, радянська влада керувалася виключно політичними та економічними мотивами. Активна радянська пропаганда на початкових етапах збору заяв сприяла тому, що значна частина закерзонців, перебуваючи в складних умовах утисків з боку польської сторони, висловлювала бажання переселитися до віддалених регіонів УРСР. Така ситуація цілком влаштовувала радянське керівництво, для якого південно-східний напрямок мав стати домінуючим у географії розселення прибулого з Польщі українського населення.

Проте вже з перших кроків практичної реалізації угоди від 9 вересня 1944 р. виникла нагальна потреба у внесенні кардинальних змін до планів розселення. Починаючи з листопада 1944 р., західні області УРСР поступово стали основним напрямом спрямування депортованих українців [27, с. 148]. Попри це, радянська влада, не бажаючи повністю відмовлятися від початкових планів, скерувала до південних та східних областей 159 011 осіб, або 42 054 сім'ї переселенців, що становило близько 33 % від загальної кількості депортованих [9, с. 234].

Водночас із початком переселення та необхідністю перегляду планів радянського керівництва настрої закерзонців зазнали суттєвих змін. Витримавши всі труднощі переїзду, прибулі сім'ї на місцях нового проживання зіткнулися з реаліями радянського способу життя, яке суттєво відрізнялося від образу, створеного пропагандою органів, відповідальних за переселення.

Умови адаптації у східних та південних регіонах УРСР були складними у всіх аспектах. Українці з гірських районів Закерзоння не могли прижитися в сухому кліматі степових областей. Соціальна адаптація ускладнювалася

мовним бар'єром, оскільки поширена тут російська мова та місцеві діалекти вирізняли закерзонців серед односельчан. Місцеві жителі часто не визнавали переселенців українцями, відносячи їх до поляків [52, с. 145].

Ще серйознішою була господарська проблема. У умовах колективізації переселенці, яким з великими труднощами вдалося привезти частину майна та худоби, змушені були передати його до колгоспів, фактично не отримуючи натомість жодної допомоги чи підтримки.

Вказані обставини створювали несприятливі умови для адаптації переселенців. Не викликає здивування те, що у більшості листів, надісланих родичам, які залишалися в Польщі, закерзонці висловлювали незадоволення становищем та прагнення повернутися додому. Уже з перших етапів адаптації ці настрої набули масового поширення серед родин, що оселилися у південних та східних регіонах УРСР, які дедалі частіше виявляли бажання повернутися в Польщу або хоча б переселитися у більш сприятливе кліматичне та соціально-економічне середовище, поближче до кордону, з перспективою його перетину.

Так, від початку переселення до 20 серпня 1945 р. в управління з евакуації при РНК УРСР надійшло 295 заяв від 2905 сімей закерзонців, які прагнули переселитися у західні області УРСР, Білоруську РСР або повернутися в Польщу [29, с. 160]. Не отримавши підтримки від радянської влади, закерзонці змушені були самостійно піклуватися про свої родини. У результаті на цьому етапі реалізації радянсько-польської угоди самовільне, «подвійне» переселення у західні регіони набуло масового поширення. Таким чином сформувався ще один напрямок переселення українських сімей із Польщі до Тернопільської області.

Від літа 1945 р., з втратою будь-яких ознак добровільності переселення, активізувалися дії закерзонців щодо повернення на попередні місця проживання. Радянська влада, будучи неспроможною стримати невдоволених переселенців, намагалася надати стихійному процесу самовільного переселення хоча б видиму керованість шляхом видання низки постанов та розпоряджень.

У зв'язку з цим РНК УРСР і ЦК КП(б)У неодноразово зобов'язували виконками обласних рад та обкоми партії вживати дієвих заходів щодо припинення самовільних переїздів родин переселенців в інші райони або області. Центральні органи наказували затримувати та повертати на плановане місце поселення всі сім'ї, які намагалися мігрувати. При цьому наголошувалося на необхідності «повести рішучу боротьбу з ворожим і куркульським елементами, розвінчуючи їх антирадянську дію серед широких мас населення».

Водночас, з метою формального врегулювання становища тих родин, яким усе ж вдалося переїхати у західні області, уряд УРСР дозволив окремим евакуйованим із Польщі сім'ям загальною чисельністю 10 тис. осіб поселитися в західних регіонах [29, с. 160].

Для припинення самочинних переїздів депортованих ЦК КП(б)У та РНК УРСР ухвалили постанову від 3 жовтня 1945 р. «Про невідкладні заходи щодо господарського влаштування українського населення, що прибуло з Польщі на територію УРСР, і роботі серед нього». Основною метою документа було усунення негативних чинників адаптації переселенців, що спонукали їх до прагнення повернутися в Польщу.

Для посилення контролю над переселенцями та протидії самовільним переїздам силовими методами наркомат внутрішніх справ УРСР видав розпорядження від 5 жовтня 1945 р. про заборону самовільних переїздів українського населення» [6, с. 135].

На місцевому рівні влада також намагалася вживати заходів для припинення самовільного переміщення громадян у районах області та серед переселенців зі східних регіонів. Постановою виконкому Тернопільської облради від 24 вересня 1945 р. районні та міські ради, а також райкоми партії були зобов'язані затримувати та повертати самочинних переселенців. Крім того, з метою запобігання виникненню негативних настроїв серед новоприбулих, вони повинні були розглядати всі звернення та скарги протягом трьох днів [56, арк.73].

В умовах, коли значна частина закерзонців залишалася без житла та предметів першої необхідності, надходило тисячі звернень про допомогу, проте більшість переселенців залишалася непочутою. Постановою затверджувався перелік умов, за яких ставало можливим переселення депортованих у межах УРСР. Насамперед це стосувалося родин, які прибули не за призначенням, і в евакуаційних картках яких були зазначені інші області або райони. Підставою для переїзду могла бути потреба в розділенні сім'ї, у такому випадку передбачалося направлення родичів до місць поселення глав сімей, або ж вимога учасника воєнних дій, який після завершення війни оселився у західному регіоні, перевезти туди своїх рідних [56, арк.74].

Вжиття зазначених заходів було обґрунтованим, оскільки неплановане розділення сімей під час переселення стало поширеним явищем. [9, с.330].

Попри те, що дозволені умови переїзду частково вирішували проблему возз'єднання сімей, фактично зазначені постановою заходи не враховували основних причин, які спонукали закерзонців залишати нові місця поселення у пошуках кращих умов життя. Тому вирішити проблему міграції переселенців, спираючись лише на ці умови, було неможливо.

Шукаючи способи обійти заборону на переселення, закерзонці намагалися заручитися сприянням представників місцевих органів влади, які могли б офіційно оформити переїзд у межах формально дозволених умов. Підкуп чиновників з метою отримання документів на переселення набув масового поширення. Постановою Тернопільського облвиконкому №77 від 23 квітня 1946 р. «Про незаконну видачу викликів і пропусків сім'ям українського населення, евакуйованого з Польщі в східні області, на переїзд їх у західні області» голови райрад області були зобов'язані вживати заходів проти порушників постанови ЦК КП(б)У і РНК УРСР від 3 жовтня 1945 р.

Розпорядженням управління РМ УРСР у справах евакуації всі особи, причетні до цієї справи, були притягнуті до кримінальної відповідальності [7, с.12]. Проте виявити та припинити сотні аналогічних випадків у всіх регіонах було неможливо жодним владним структурам.

Ще одним способом переселення у західну частину УРСР стало залучення депортованих на роботу на торфопідприємствах західних областей. Умови на торфородовищах не відповідали жодним санітарно-гігієнічним нормам, а тяжка виснажлива праця спричинила постійну нестачу робочих рук у цій галузі. Внаслідок цього сім'ї, переселені у східні регіони, добровільно погоджувались на запропоновану працю, щоб отримати можливість легально переїхати до західних областей. Так, у червні 1946 р. згідно з розпорядженням РМ УРСР у Тернопільську область було скеровано 60 сімей зі східних областей із додатковими вказівками для місцевих органів влади забезпечити господарсько-побутове влаштування новоприбулих на загальних підставах відповідно до постанови від 3 жовтня 1945 р. [60, арк.17].

На тлі масового міграційного руху «подвійних переселенців» кількість тих, хто зміг скористатися офіційними способами переїзду, була незначною. Для більшості закерзонців самовільний переїзд без будь-яких гарантій отримання кращих умов життя залишався єдиним шляхом.

У таких умовах, до літа 1946 р., із районів Запорізької області у західні регіони виїхало 1700 родин, із Миколаївської – 1500, із Кіровоградської – 1160 сімей. Оскільки влада не мала можливості зупинити стихійний переїзд тисяч родин, їй довелося піти на поступки, що лише формально визнавали фактичний стан і поглиблювали реалії, які склалися в процесі реалізації радянсько-польської угоди. У зв'язку з цим 30 березня 1946 р. РНК УРСР і ЦК КП(б)У видали офіційний дозвіл на поселення в західних областях усім переселенцям, які прибули до 1 квітня 1946 р., тоді як усі інші родини після цієї дати мали повертатися назад [61, с.160].

Зупинити процес самовільного переміщення сімей закерзонців за допомогою численних розпоряджень виявилось неможливо. За даними МВС, станом на 15 травня 1947 р. із 5637 родин, переселених у Дніпропетровську область, залишилося лише 903; у Сталінській області – 1117 із 3044; у Кіровоградській – 444 із 2812 сімей закерзонців [9, с.344]. Додатковим чинником, який спонукав переселенців залишати місця розселення в цей

період, стали неврожай та голод 1946–1947 рр. у південних і східних регіонах УРСР.

Переважно самовільні переселенці намагалися оселитися в населених пунктах західних областей, орієнтуючись на етнічну приналежність до груп, депортованих з Польщі. Зокрема, до Тернопільської області в основному прибували родини лемків [9, с.331].

За його приблизними підрахунками, у цей період щодня в область прибувало 10-15 родин зі східних регіонів УРСР [9, с.331].

За таких умов у Тернопільську область на 1947 р., за офіційними даними, прибуло 2269 сімей, які спочатку були розселені у південних і східних регіонах УРСР [39, с.160]. Аналіз архівних матеріалів свідчить, що більшість цих сімей оселилася у Гусятинському, Великобірківському, Золотопотікському, Скалатському та Монастириському районах [39, арк.1-229; 61, арк.1-285; 62, арк.1-152; 63, арк.1-191; 64, арк.1-194]. Визначити точну кількість «подвійних переселенців» в області, на нашу думку, практично неможливо.

Здійснюючи самовільне переселення до населених пунктів Тернопільської області, закерзонці ще більше ускладнювали напружену ситуацію щодо господарсько-побутового облаштування скерованих сюди родин. Так, у постанові Микулинецької райради від 4 вересня 1947 р. «Про стан господарського влаштування, проведення взаємних розрахунків з переселенцями з Польщі та усунення недоліків у розрахунках» зазначалося, що внаслідок недбалості та байдужого ставлення голів сільських рад сіл Петриків та Буцнів, які «не вжили заходів для заборони самоправного в'їзду переселенців у їх сільради», у зазначених населених пунктах відсутні місця для поселення прибулих. Щоб уникати скупчення переселенців райвиконком наказував проводити взаєморозрахунки лише з тими господарствами, що поселилися згідно з планом і були зареєстровані. Самочинні переселенці знову залишалися поза увагою місцевої влади [65, арк.6-8].

Зазначений факт вказує на ще одну особливість проблеми «подвійного переселення» – відповідальність за численні труднощі, що спонукали

закерзонців покидати нові помешкання, переважно покладалася на місцеві органи влади. Попри те, що в усіх регіонах республіки ситуація щодо господарсько-побутового облаштування переселенців була невизначеною та складною, прорахунки центральної влади, яка цілісно керувала процесом переселення та влаштування депортованих з Польщі родин, практично ніколи не враховувалися.

Часто населені пункти Тернопільської області слугували переселенцям тимчасовим місцем проживання на шляху до Польщі. Сприяла цьому близькість радянсько-польського кордону та відсутність територій, обмежених 50-кілометровою прикордонною зоною. Подальшим напрямком переміщення для таких сімей ставали прикордонні області. Так, 11 червня 1946 р. секретар Львівського обкому партії І. Грушецький повідомляв секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка, що в область продовжують прибувати переселенці зі східних регіонів, а також близько 200 сімей із Тернопільської області. Аналогічні відомості про масовий рух переселенців із Тернопільщини у цей період надходили й від Дрогобицького облвиконкому [61, с.161].

У листі міністра внутрішніх справ СРСР С. Круглова до секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича зазначалося, що протягом 29 квітня – 11 травня 1947 р. прикордонними частинами в УРСР було затримано 155 сімей, або 666 осіб, які намагалися перетнути радянсько-польський кордон. Серед них 526 осіб становили переселені до Тернопільської області громадяни. Після затримання на кордоні закерзонців повертали на місця їх планового розселення [9, с.343–346].

Отже, у ході реалізації радянсько-польської угоди від 9 вересня 1944 р. в УРСР сформувався масовий рух переселенців зі східних та південних регіонів у західні області. Основними чинниками невдоволення, що спонукали закерзонців до переселення, були труднощі господарсько-побутового та соціально-психологічного характеру. Політика центральних органів влади щодо «подвійних переселенців» була доволі неоднозначною і переважно

спрямованою на усунення наслідків, а не на ліквідацію причин виникнення проблеми.

Тернопільська область, поряд з іншими західними регіонами, стала новим місцем поселення для тисяч родин самовільних переселенців. У таких умовах складна ситуація щодо господарсько-побутового облаштування депортованих закерзонців постала особливо гостро, визначивши характер подальшої соціально-економічної та психологічної адаптації прибулих із Польщі сімей.

РОЗДІЛ 3.

Специфіка процесів соціально-побутової інтеграції українського населення, примусово переміщеного з території Польської держави, у межах Тернопільської області впродовж 1944-1947 рр.

3.1. Базові принципи та механізми забезпечення переселенців житлом, господарськими будівлями і сільськогосподарськими наділами

З прибуттям перших ешелонів переселенців з Польщі першочерговим завданням радянського керівництва щодо господарсько-побутового облаштування прибулих сімей стало надання житла та земельних ділянок. Основні принципи надання матеріальної допомоги депортованим українцям були викладені у статтях радянсько-польської угоди від 9 вересня 1944 р. Декларований принцип «добровільності» переселення передбачав для закерзонців можливість отримати на новому місці проживання майно, еквівалентне залишеному у Польщі, у рамках взаємних розрахунків. Офіційною підставою для здійснення таких розрахунків слугували акти-описи покинутого переселенцями майна, відповідно до яких радянська влада зобов'язувалась організувати еквівалентні виплати на території УРСР [6, с. 287-293].

Відповідно до умов угоди, сім'ї могли обирати місце поселення: у колективних господарствах південних та східних регіонів УРСР або ж отримати земельні наділи в одноосібне користування у західних областях. Саме це положення фактично визначало процес господарсько-побутового облаштування переселенців.

Для забезпечення закерзонців житлом у південно-східних областях планувалось використовувати залишені будинки німецьких колоністів, а у Західній Україні – покинуті в ході взаємного переселення будинки польських родин.

Офіційно підготовка до прийому сімей переселенців розпочалася одразу після підписання радянсько-польської угоди і мала фактично завершитися до

прибуття перших ешелонів із Польщі. Зокрема, постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 15 грудня 1944 р. «Про підготовку до прийому, розміщення та влаштування українського населення, евакуйованого з території Польщі» обласні органи, відповідальні за евакуацію, зобов'язувалися до 15 січня 1945 р. подати попередній план розселення прибулих із Закерзоння громадян у районах області. У Тернопільській області цей документ був продубльований рішенням облвиконкому та обкому партії [51, арк.24-26].

Проте ні до зазначеної дати, ні в ході реалізації радянсько-польської угоди чіткого та цілісного плану матеріального забезпечення переселенців створено не було. Оскільки на жодному етапі переселення радянське керівництво не змогло надати точних відомостей про плановану кількість переселенців, підготовка відповідного документа на місцях фактично ставала неможливою.

Після прибуття у населені пункти Тернопільської області депортовані українці мали отримати житлові та господарські будівлі, звільнені поляками. Однак уже з перших місяців реалізації переселення виявилися численні недоліки у житловому забезпеченні новоприбулих. Так, станом на січень 1945 р. перевіркою в області встановлено масові факти несвоєчасного проведення заходів прийому та розселення закерзонців. Через організаційні прорахунки у Бережанському, Великобірківському та Козлівському районах сім'ї переселенців були змушені по кілька днів очікувати на станціях, поки місцеве керівництво забезпечить їх доставку на місця поселення [51, арк.24-26].

Саме недоліки в організації збереження залишених поляками будинків та їхнього розподілу серед прибулих громадян стали основною причиною загострення житлової проблеми. На цьому етапі динаміка виселення польського населення з території Тернопільської області перевищувала темпи заселення районів переселенцями з Польщі, тож при раціональному підході до господарського облаштування депортованих сімей багатьох проблем можна було б уникнути.

У радянсько-польській угоді про евакуацію зазначалося, що «...майно, що залишається, здається під охорону держави. За псування здаваного майна винні притягаються до відповідальності» [6, с.289]. Проте місцева влада не вжила необхідних заходів для збереження залишеного поляками майна. Ще від початку переселення виявилися факти самовільного заселення хат поляків родичами переселенців та місцевим населенням, а також знищення господарських споруд з метою використання матеріалів для відбудови власного житла.

Станом на серпень 1945 р. у Тереховлянський район прибуло 530 сімей переселенців. Втім лише 511 господарств отримали окремі будинки, тоді як решта сімей була підселена до місцевих жителів, що стало причиною численних конфліктів. Одночасно в населених пунктах району зафіксовані випадки самовільного захоплення залишених будинків місцевим населенням [66, арк.55-57].

У Бережанському районі через відсутність охорони житла для поселення закерзонців новоприбулі отримували будинки у напіврозваленому стані [67, арк.21]. Аналогічні випадки спостерігалися й у інших районах області.

У складних умовах повоєнної відбудови місцева влада часто використовувала будинки поляків для розміщення адміністративних установ, медпунктів, поштових відділень, а також для проживання чиновників і держслужбовців. [68, с.153].

Прибулі до Чортківського, Заліщицького та Микулинецького районів сім'ї масово скаржилися на те, що сільради видають їм не ті будинки, які зазначені у документах [57, арк.121-122].

Фіксуючи часті прорахунки у процесі господарського влаштування депортованих, керівництво у своїх зверненнях до місцевих органів влади обмежувалося переважно розпорядженнями щодо «усунення недоліків» та «покращення ситуації». Центральними органами влади дієва програма, здатна системно вирішити проблему, розроблена не була.

На місцевому рівні реальні заходи були апробовані лише на початку 1946 р., коли Тернопільський облвиконком видав постанову від 15 лютого 1946 р. «Про організацію збереження житлових будинків і господарських будівель, залишених польським населенням». Цим документом голови райвиконкомів та сільрад, на яких покладалася особиста відповідальність, зобов'язувалися організувати охорону та збереження житлових будинків і господарських споруд, залишених польським населенням. Винні у пошкодженні або руйнуванні майна підлягали кримінальній відповідальності [69, арк.75].

Водночас, з метою усунення наявних порушень, постановою Тернопільського облвиконкому від 3 квітня 1946 р. місцеві виконавчі органи зобов'язувалися виселити населення з будинків, зайнятих незаконно [57, арк.122].

Для забезпечення виконання зазначених розпоряджень у райвиконкомах області проводилися засідання, присвячені організації ремонту та збереження житлових приміщень і господарських будівель. Так, на одному з засідань Білобожницького виконкому зафіксовано, що в низці населених пунктів району не взято на облік господарства, залишені польським населенням, а відсутність охорони облікованих будівель спричинила їх руйнування та знищення місцевим населенням. У Пробіжнянському районі постанова з цього приводу була конкретнішою: голови сільрад мали забезпечити одного сторожа на кожні 20 залишених дворів, якому за збереження майна та притягнення до відповідальності порушників призначалася місячна плата в розмірі 50 карбованців [12, с.88-89]. Постановою Тернопільського облвиконкому і бюро обкому партії від 23 квітня 1946 р. «Про збереження будинків, садиб і господарських споруд, залишених евакуйованими польськими громадянами області» голови всіх райрад зобов'язувалися призначити осіб, відповідальних за охорону житлового комплексу [70, арк.25].

На останньому етапі процесу депортації ситуація з житловим забезпеченням закерзонців у Тернопільській області ще більше ускладнилася.

У період січня-червня 1946 р. в область прибула основна частина переселенців, тоді як проблема господарського облаштування сімей, переселених у перші етапи реалізації радянсько-польської угоди, залишалася невирішеною. Крім того, насильницьке виселення українців із Польщі, що часто відбувалося стихійно, ускладнювало оформлення документів, на підставі яких переселенці могли б отримати матеріальну компенсацію в УРСР. Якщо на початку процесу депортації переселенці часто не могли пред'явити документи через їх втрату під час переїзду, то на цьому етапі багато родин закерзонців взагалі не отримували актів-накладних на залишене майно й, відповідно, не могли розраховувати на матеріальне відшкодування.

Ситуація з житловим забезпеченням переселенців стала критичною влітку 1946 р. У червні того ж року секретар Тернопільського обкому партії звернувся до центральних органів із проханням тимчасово не надсилати в область нові ешелони переселенців, оскільки «...у Тернопільській області залишено евакуйованими польськими громадянами 32 947 житлових будинків, у тому числі в містах обласного підпорядкування – 1 489. Прийнято українського населення з Польщі 37 686 осіб, передано їм 31 458 житлових будинків; тимчасово проживають по дві родини – 7 228 сімей, яким відведено присадибні ділянки для відновлення напівзруйнованих будинків. Обком партії та облрада просять більше не направляти у нашу область переселенців через повну відсутність житла» [12, с.89].

Однак навіть після офіційного завершення процесу переселення в область продовжували прибувати групи закерзонців. Радянське керівництво пояснювало це тим, що відомості про припинення направлення переселенців на територію області надійшли тоді, коли ешелони з Польщі вже не можна було переоформити [9, с.234-235].

У такій ситуації станом на жовтень-листопад 1946 р. у практично всіх районах області спостерігались значні проблеми з вирішенням житлового питання. [73, арк.39-50].

У Гримайлівському районі станом на 25 вересня 1946 р. із 1107 прибулих родин закерзонців житло отримали 1084 сім'ї [74, арк.111].

Навіть за умови, що станом на кінець жовтня 1946 р. у Гримайлівському районі питання житлового забезпечення закерзонців було вирішене, у інших районах воно залишалося складним. Крім того, наведені у статті відомості про надання переселенцям промислових товарів, з огляду на загальну ситуацію в Тернопільській області, навряд чи відображали реальність. Свідченням того, що проблема звільнення незаконно зайнятих будинків не була врегульована до завершення процесу переселення, є постанова Тернопільського облвиконкому від 24 липня 1947 р., якою 1 вересня того ж року встановлювався кінцевий термін виселення місцевих жителів із будинків поляків [75, арк. 33-35].

Однією з причин загострення житлової проблеми була відсутність ефективних заходів щодо ремонту та відбудови пошкоджених будинків, які могли б бути використані для розселення закерзонців. Ще в січні 1946 р. облвиконком зобов'язав голів районних рад організувати відновлення зруйнованих будівель та до 1 лютого подати звіти про виконання цього завдання [68, с.154]. Райвиконкоми мали створювати бригади взаємодопомоги для ремонту будівель, переданих депортованим сім'ям. До складу цих бригад залучалися не лише самі переселенці, а й місцеві жителі, що часто спричиняло ворожість останніх до приїжджих.

Для проведення будівельних робіт переселенці потребували матеріальної допомоги. Передбачалося, що для цього в області повинні були заготовлюватися дошки, цегла, цвяхи, черепиця. На потреби будівництва планувалося виділити 5 тис. м³ деревини [57, арк.91]. Проте здебільшого ця допомога залишалася формальною, і відновлення власних господарств переселенці здійснювали самотужки або за підтримки місцевого населення.

Станом на вересень 1946 р., за офіційними статистичними відомостями, на території Тернопільської області було відбудовано 2670 житлових будівель та відремонтовано ще 3930 помешкань [76, арк.162]. Однак наведені показники не відображали реальної глибини проблеми, оскільки рівень

житлової забезпеченості переселенців суттєво різнився в розрізі окремих районів.

Показовою у цьому контексті є ситуація у Великобірківському районі, де на обліку перебувало 1389 будинків, залишених евакуйованим польським населенням. З них 27 були повністю зруйновані та непридатні для проживання, 83 потребували капітальної відбудови, а 679 – значного часткового ремонту. Попри масштаби руйнувань, матеріальну допомогу для відновлення отримали лише 118 господарств, що становило незначну частку від загальної кількості наявних житлових об'єктів. Внаслідок цього 288 із 1176 переселених у район сімей залишилися без власного житла та змушені були проживати тимчасово у підселенні, у непридатних будівлях або шукати інші форми влаштування. Водночас звітні матеріали не містять інформації щодо технічного стану будинків, наданих переселенцям, що унеможлиблює точну оцінку рівня їх придатності для повсякденного проживання [63, арк.2].

З метою часткового розв'язання проблеми дефіциту житлових приміщень уряд вдався до розроблення спеціальних заходів. Постановою РНК УРСР та ЦК КП(б)У від 3 жовтня 1945 р. було затверджено план спорудження 33 581 нового житлового будинку. Проте реалізація цього проєкту була орієнтована переважно на східні області республіки, які на той час визначалися основним регіоном компактного поселення депортованого українського населення. Урядові структури виходили з припущення, що житлового фонду, звільненого польським населенням на західноукраїнських землях, буде достатньо для забезпечення потреб переселенців і що необхідність у значних обсягах нового будівництва тут не виникне [77, арк.114-116].

Зміна первинних орієнтирів радянської влади щодо напрямів розселення закерзонців, а також спричинений цим дефіцит житлового фонду, зумовили необхідність прийняття окремих рішень про будівництво нового житла вже безпосередньо для західноукраїнських областей. Зокрема, на 1947 р. було затверджено план спорудження 16 471 будинку, серед них — 2000 у

Тернопільській області [68, с.154]. Однак ні протягом 1947 р., ні в наступний період поставлене завдання виконане не було.

У статистичних звітах за перше півріччя 1948 р. майже всі райони Тернопільщини декларували плани зведення житлових і господарських будівель для переселенців. Втім, фактичні результати свідчать, що лише поодинокі адміністративні одиниці змогли частково реалізувати ці положення [79, арк. 46, 91, 102, 112, 118]. Таким чином, проєкт нового житлового будівництва в регіоні залишився здебільшого нереалізованим, що й надалі загострювало проблему розселення депортованих із Польщі родин.

Інформація, зафіксована у відомості від 1 жовтня 1948 р. під назвою «Про кількість переселенців з Польщі, врахованих в області, і забезпечення їх будинками, квартирами і землею в районах Тернопільської області», засвідчують масштабність та інтенсивність процесу розселення українців, що були депортовані з території Польщі. Згідно з офіційними статистичними даними, впродовж усього періоду переселення на територію області загалом прибуло 35 106 родин. Із цього числа 34 385 господарств були забезпечені окремими житловими будинками, що становило основну частину переселенського контингенту; ще 346 сімей отримали квартири, тоді як 188 родин на момент укладання документа проживали у спеціально зведених для них нових оселях [59, арк. 57].

Узагальнюючи наведені дані, можна стверджувати, що попри значні організаційні прорахунки, нестачу ресурсів та відсутність належної підготовленості органів влади до прийому великої кількості депортованих, житлова проблема переселенців у Тернопільській області поступово наближалась до розв'язання. Лише у 1948 р., із помітним часовим зрушенням щодо початкових планів, житлове забезпечення більшості прибулих із Польщі сімей вдалося можливо вважати в основному завершеним.

Ще однією з вагомих проблем, з якою переселенці зіткнулися вже на місцях нового проживання, було питання наділення їх землею. Згідно з умовами угоди від 9 вересня 1944 р., виселені до УРСР сім'ї могли за власним

бажанням вступити до колективних господарств або одержати в одноосібне користування земельні наділи — за площею не менші від тих, що вони залишили в Польщі, але не більше як 15 га на одне господарство. Документ також передбачав, що навіть у випадках, коли до переселення сім'ї не володіли землею, після переїзду вони могли отримати її на загальних підставах [6, с.287].

Ще однією проблемою, з якою зіткнулись переселенці на місцях нового поселення, стало наділення їх землею. Відповідно до умов угоди від 9 вересня 1944 р. виселені в УРСР сім'ї могли за власним бажанням вступити у колективні господарства або ж отримати в одноосібне користування земельні наділи, не менші від тих, які вони залишили в Польщі, але не більше 15 га на одне господарство. Цим документом також передбачалось, що навіть якщо раніше сім'ї не мали землі, то після переселення вони могли отримати її на загальних підставах [6, с.287].

Постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 3 жовтня 1945 р. «Про невідкладні заходи щодо господарського влаштування українського населення, прибулого з Польщі на територію УРСР і роботі серед нього» було визначено механізм наділення переселенців землею. Згідно з документом, виконавчі органи західних областей зобов'язувалися до 15 листопада 1945 р. забезпечити переселені господарства земельними наділами відповідно до середніх норм регіону. У подальшому розподіл землі мав здійснюватися протягом 10 днів з моменту прибуття сім'ї на постійне місце проживання [77, арк. 114-116].

Відповідальними за надання землі переселенцям визначалися обласні та районні земельні відділи, діяльність яких контролював начальник обласного відділу розселення та евакуації П. Жученко. Правовою підставою для користування землею слугували видані цими установами та затверджені відповідними органами земельні акти.

Однак уже в перші місяці переселення умови щодо надання земельних ділянок почали порушуватися. Виділення наділів відбувалося повільно, з

численними зловживаннями та скороченням площ, гарантованих угодами 1944–1945 рр. Незаконне зменшення норм землекористування набуло масового характеру на території Тернопільської області. Наприклад, у Чортківському районі для 1129 переселенських господарств було розподілено лише 2254 га, а в Підгаєцькому – 2326 га для 1071 сім'ї. У середньому це становило близько 2 га на двір, що було значно менше встановлених законодавством норм [80, арк. 6; 81, арк. 153].

Дещо кращою була ситуація у Великодедеркальському, Монастириському, Заліщицькому та інших районах, у яких середній розмір наділу складав 3-3,5 га [74, арк.2; 62, арк.81; 82, арк.2]. Однак навіть такі показники істотно не відповідали умовам угоди 1944 р. і не забезпечували переселенцям реальної рівності з місцевим населенням у питаннях землекористування. У більшості випадків переселенці отримували наділи, які були значно меншими за обіцяні норми, що спричиняло соціальну напругу, посилювало економічні труднощі та ускладнювало процес адаптації на нових територіях.

Станом на червень-липень 1946 р., тобто до моменту прибуття більшості переселенців на визначені для них місця поселення, в усіх без винятку районах Тернопільської області спостерігались численні порушення у забезпеченні депортованих сімей земельними наділами. Зокрема, у Чортківському районі із загальної кількості 1129 родин 152 залишилися без земельних ділянок, у Заложцівському – 123 із 896 сімей, у Теревовлянському – 91 господарство, а у Борщівському – 73 господарства [80, арк. 6; 74, арк. 2; 83, арк. 96; 38, арк. 223]. Такі дані свідчать про системний характер невиконання встановлених нормативів землезабезпечення переселенців.

З метою усунення систематичних затримок у процесі землезабезпечення переселенців, Тернопільський облвиконком спільно з бюро обкому партії постановою від 16 вересня 1946 року зобов'язав відповідні земельні відділи та місцеві виконавчі органи завершити розподіл земельних ділянок до 1 жовтня 1946 року [76, арк. 163-164]. Проте аналіз архівних матеріалів свідчить, що це

завдання залишалося невиконаним як до визначеного терміну, так і протягом наступних місяців.

Крім того, через організаційні прорахунки та свідомі маніпуляції з боку місцевих органів влади переселенці часто не отримували фактичного користування земельними ділянками, навіть якщо знали про обсяг наділу, що їм належав. Так, у Бережанському районі розподіл земельних угідь здійснювався виключно за списками, унаслідок чого у жовтні 1946 року більшість сімей не мали точних відомостей про розташування своїх ділянок [72, арк.48].

Оскільки встановлені норми земельних наділів із часом постійно скорочувалися, серед переселенців широкого поширення набуло штучне роздрібнення господарств. Така практика полягала у формальному поділі земельної ділянки між кількома членами сім'ї, що дозволяло отримати додаткові наділи. Незважаючи на загрозу кримінальної відповідальності за подібні порушення, в умовах гострого дефіциту землі подібні випадки були досить масовими, оскільки слугували одним із небагатьох способів компенсувати її нестачу [68, с.156].

Відповідно до положень угоди від 9 вересня 1944 р. та інструкцій щодо її імплементації, у західноукраїнських областях пріоритетною формою землезабезпечення переселених родин мало стати одноосібне землекористування. На момент переміщення закерзонського населення колективні господарства на території Тернопільщини ще не були достатньо розвиненими та не охоплювали значної частини селянського населення. За станом на липень 1946 р., коли офіційно було оголошено про завершення переселенського процесу, членство переселенців у колгоспах залишалося нечисельним – до таких форм господарювання долучилося лише 315 родин [84, арк.1-4].

Отже, попри наявність нормативно визначених механізмів і строків надання переселенцям земельних наділів, зафіксованих у постановах РНК УРСР та супровідних документах обласного рівня, практична реалізація цих

положень виявилася вкрай ускладненою. Масові затримки, неповнота розподілу угідь, маніпуляції на місцевому рівні та системні організаційні прорахунки призвели до того, що процес землезабезпечення затягнувся на роки. Аналогічно до ситуації з житловим питанням, остаточне врегулювання проблеми стало можливим лише близько 1948 р., після тривалої адміністративної та господарської стабілізації системи переселення.

3.2. Взаєморозрахунки між державою та депортованими за майно, залишене на Закерзонні. Кредитна політика щодо переселенців.

Однією з ключових умов радянсько-польської угоди, що мала забезпечити належне господарсько-побутове облаштування та сприяти соціально-економічній адаптації переселених осіб, була система взаємних розрахунків між державою та сім'ями закерзонців. Згідно з положеннями угоди, уряд УРСР брав на себе зобов'язання компенсувати прибулим господарствам залишене на колишніх місцях проживання майно та врожай, надаючи їм матеріальні цінності, еквівалентні втраченим у Польщі.

Для реалізації цієї процедури місцеві органи, відповідальні за переселення, здійснювали фіксацію майнових втрат кожного господарства. З цією метою укладалися деталізовані описи майна та оформлялися акти-накладні, що виконували роль правової підстави для визначення виду та обсягів належної переселенцям матеріальної або фінансової компенсації.

Відповідно до умов інструкції щодо виконання радянсько-польської угоди від 9 вересня 1944 р., відшкодуванню підлягали сільськогосподарські продукти, зокрема зерно, картопля, сіно та овочі [6, с.299]. Саме за ці категорії майна переселенці, які обирали модель одноосібного господарювання, мали отримувати рівноцінні натуральні компенсації безпосередньо після прибуття на нове місце проживання.

Постановою Тернопільського облвиконкому та обкому партії встановлювалося, що розрахунки з переселеними сім'ями мають здійснюватися протягом двох тижнів після їх забезпечення житлом та господарськими будівлями. Проте на практиці, подібно до реалізації житлової політики, процес надання компенсацій відбувався вкрай уповільнено. Так, станом на грудень 1945 р. у Бережанському районі з 790 родин лише 92 отримали належні виплати за здану сільськогосподарську продукцію згідно з актами-накладними, тоді як жодному господарству не було компенсовано вартість залишеного на попередньому місці проживання майна [67, арк.21].

Станом на квітень 1946 р. у Тернопільській області розрахунки за здану сільськогосподарську продукцію були проведені лише з 5637 господарствами, а компенсації за залишені в Польщі посіви отримали 6981 родина, тоді як загальна кількість переселенців на той час наближалася до 30 тис. сімей. У ряді районів, зокрема Микулинецькому, Чортківському та Козлівському, оформлення відповідної документації щодо передачі майна навіть не було розпочате. Унаслідок цього держава накопичила значну заборгованість перед переселеними господарствами, яка становила 8285 т картоплі, 1332 т овочів, 2180 т сіна та 3664 т соломи [70, арк. 69].

Особливої складності набула виплата компенсацій за здану переселенцями картоплю, яка у господарстві вихідців із Польщі займала провідне місце та обсяги виробництва якої, як правило, істотно перевищували потреби у зернових, зафіксовані в актах. Саме тому протягом усього періоду проведення взаємних розрахунків саме картопля становила основну частину державної заборгованості перед переселеними господарствами.

З метою часткового розв'язання цієї проблеми місцеві органи влади вдавалися до внутрішнього перерозподілу наявних ресурсів між районами області. Згідно з постановою Тернопільського облвиконкому від 25 жовтня 1946 р. передбачалося транспортувати 180 т картоплі з Бережанського до Заліщицького району, 250 т – до Товстенського, а також 897 т – із Шумського до Гусятинського району з метою проведення взаєморозрахунків із переселенцями [72, арк. 49]. Попри те, що такі заходи частково зменшували дефіцит, вони не спричинили принципових змін у загальній ситуації.

Одночасно з наданням переселенцям компенсацій за здані сільськогосподарські продукти здійснювалися взаємні розрахунки за майно, залишене в Польщі. Відповідно до положень угоди про евакуацію, після забезпечення переселенців житлом та земельними ділянками на новому місці вони мали отримати або сплатити різницю у вартості майна. Проте, враховуючи значні затримки у процесі житлового забезпечення, можна

стверджувати, що проведення розрахунків за складеними описами у встановлені строки було фактично неможливим.

У грошовому вираженні державна заборгованість перед закерзонцями набувала значних розмірів. Так, у Монастириському районі, де сформувалося 1110 господарств переселенців, різниця у вартості майна, яку мала виплатити держава, складала 3,4 млн крб. [82, арк. 2].

Окрім розрахунків за здані сільськогосподарські продукти та майно, у місцях нового поселення переселенці в УРСР мали отримати компенсацію за залишені у Польщі посіви. Зокрема, радянсько-польська угода передбачала, що «з огляду на господарську зацікавленість обох сторін у повному засіванні озимого клину евакуйованими, ті з переселенців, які засіяли озимину, в містах нового поселення отримають відповідні озимі посіви, по можливості у тих же обсягах» [6, с. 288].

Початково передбачалося, що виплати за залишені посіви сільськогосподарськими продуктами здійснюватимуться лише у південних та східних областях УРСР, тоді як у західних регіонах переселенці мали отримати поля, засіяні озиминою, що залишалися після виселення польського населення. Проте у зв'язку зі складною ситуацією із землезабезпеченням, постановою Тернопільського облвиконкому та бюро обкому партії з квітня 1946 р. було запроваджено натуральні розрахунки й для переселенців, які прибули до області. При цьому норма виплат за 1 га залишених посівів була встановлена в розмірі: зерно – 3 ц, картопля – 30 ц, трави – 12 ц сіна [70, арк. 42]. Водночас, з огляду на те, що фактична врожайність цих культур у регіоні перевищувала зазначені показники, такий порядок розрахунків переважно вигідний був державі.

З метою часткового вирішення проблем із забезпеченням бідняцьких господарств, голова виконкому Борщівської райради 20 лютого 1946 р. звернувся до обласних виконавчих органів із проханням дозволити надання допомоги 105 сім'ям, які прибули до району без відповідних документів. Для цього передбачалося використати 14 т зерна з резервних запасів, розрахованих

за нормою 8 кг на місяць на одну сім'ю, що дозволило б забезпечити зазначені господарства протягом чотирьох місяців [85, арк. 5]. Проте, незважаючи на нагальну потребу в таких заходах, вони лише тимчасово покращили ситуацію і не вирішили першочергових проблем.

Станом на вересень 1946 р. із 38 901 господарства, що прибули до Тернопільської області, лише 22 200 змогли пред'явити акти-накладні та описи майна на загальну суму 115 058 тис. крб. Фінансові органи оформили документи для 171 171 сім'ї, за якими здійснено виплати в розмірі 7 528 тис. крб. У відсотковому співвідношенні розрахунки за актами-накладними становили близько 20 %, а компенсації за посіви – 50 %. Держава заборгувала 54 216 тис. крб. 12 415 сім'ям. Крім того, 21 730 господарств взагалі не були враховані органами, відповідальними за фінансові розрахунки з переселенцями [76, арк. 160].

За офіційними даними, станом на травень 1947 р. документи для проведення розрахунків подали 29 886 із 34 117 сімей, що прибули до Тернопільської області. Загальна сума передбачених виплат становила 173 736 тис. крб. Водночас надання компенсацій 4 130 господарствам у розмірі 19 345 тис. крб. відкладалося на невизначений термін [86, арк. 40].

Хоча ці показники щодо загальної кількості переселенців дещо відрізняються від даних у звітах про розселення депортованих господарств, вони відображають основну тенденцію врегулювання проблем соціально-економічної адаптації переселенців на даному етапі.

У постанові Ради Міністрів УРСР від 18 лютого 1947 р. «Про стан взаємних розрахунків з переселенцями з Польщі, що прибули в УРСР» зазначалося, що станом на 1 січня 1947 р. розрахунки зі значною частиною переселенців не були проведені. На той час масовим явищем стало використання депортованими підроблених документів, у зв'язку з чим центральні органи влади наказували на місцях провести перепис сімей переселенців, які втратили документи, для перевірки пред'явлених пізніше актів-накладних. Крім того, постановою встановлювався 1 червня 1947 р. як

кінцевий термін подання описів майна та актів-накладних для здійснення взаємних розрахунків [86, арк. 2-5].

Постановою Ради Міністрів УРСР від 17 серпня 1947 р. відповідальні органи зобов'язувалися здійснювати фінансові розрахунки лише за місцем реєстрації описів майна. При цьому всі операції проводилися виключно на підставі оригіналів документів, тоді як розгляд заяв господарств, які подавали копії чи дублікати актів-накладних та описів, мав розпочатися лише після завершення основних розрахунків [86, арк. 76-77]. Внаслідок цього врегулювання фінансових питань, пов'язаних із депортаційним процесом, залишалось невирішеним станом на IV квартал 1947 р. і вимагало виконання низки складних завдань у перспективі.

Переселенці, які прибували на нові місця поселення до початку посівної кампанії, мали забезпечити засів хоча б частини наданих їм орних земель з метою збереження врожаю. Проте за умов, коли закерзонці тривалий час після прибуття не отримували житла, земельних наділів та належних компенсацій за залишене майно, виконати ці завдання було неможливо.

У вересні 1945 р. секретар Тернопільського обкому партії І. Компанець звернувся до голови Ради Народних Комісарів УРСР М. Хрущова з проханням надати 206 т насінневого матеріалу для озимих культур, оскільки у серпні–вересні до області прибуло 850 господарств, що мали засіяти 1470 га [87, арк. 20]. Однак у ситуації, коли державою навіть не були організовані розрахунки за сільськогосподарську продукцію, належну переселенцям, задоволення такого прохання було малоімовірним. Частково проблему вдалося вирішити завдяки розпорядженню РНК УРСР, відповідно до якого в область було скеровано 57 т посівного матеріалу [88, арк. 15-16].

У подальші періоди, зі збільшенням кількості переселенців в області, проблема лише поглиблювалася. Єдиним заходом, на який змогла піти влада, стало перекладання обов'язку щодо надання допомоги закерзонцям на місцеве населення. На підставі розпорядження центральних органів Тернопільський облвиконком та обком партії зобов'язали районне керівництво забезпечити

насіннєву допомогу господарствам переселенців шляхом позики необхідних ресурсів у місцевих жителів. Такий підхід влади мав на меті не стільки розв'язання проблеми, скільки «... у значній мірі звільнити себе від надання державної позички, як продовольчої, так і насіннєвої на 1945–1946 рр.» [30, с. 29].

Однак ні земельні товариства, що протягом 1946 р. намагалися надати переселенцям навіть незначну підтримку, ні місцеві жителі, які самі перебували у скрутних матеріальних умовах, об'єктивно не змогли ефективно сприяти вирішенню проблем депортованих.

Постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 3 жовтня 1945 р. «Про невідкладні заходи щодо господарського влаштування українського населення, яке прибуло з Польщі на територію УРСР, і роботі серед нього» передбачалося, що протягом IV кварталу 1945 р. переселенцям, які прибули до Тернопільської області, буде надано такі предмети першої необхідності: 104,76 т солі, 109,14 ящиків сірників, 29,1 т мила, 145,5 т гасу, а також посуд – 23 тис. тарілок і 46 тис. ложок [77, арк. 128].

Станом на січень 1946 р. у Чортківському районі сім'ї переселенців отримали лише незначну частину передбачених засобів першої необхідності: 270 кг солі, 769 коробок сірників та 125 кг мила замість запланованих 4,83 т солі, 5,5 ящиків сірників та 1400 кг мила. У Заліщицькому, Копичинецькому та Товстенському районах на цей час жодне господарство переселенців не було забезпечене зазначеними товарами [89, арк.97-99; 37, арк.41].

З метою покращення забезпечення переселенців предметами першої необхідності постановою Тернопільського облвиконкому та бюро обкому партії від 23 березня 1946 р. було передбачено додаткове виділення 21 т солі, 75 ящиків сірників, 11 т мила та 75 т гасу. Документ встановлював суворий контроль за цільовим використанням наданих матеріалів із обов'язковою дворазовою щомісячною звітністю відповідальних органів протягом усього процесу господарсько-побутового облаштування переселенців [57, арк.91].

Однак ці заходи не забезпечили повного усунення фактів нецільового використання ресурсів місцевими органами влади. Було зафіксовано численні випадки зловживання службовим становищем з метою особистої вигоди у Борщівському, Мельниця-Подільському та Великоглибочецькому районах. Зокрема, у Скалатському районі 64 м² скла, що призначалися для потреб переселенців, було використано райспоживсоюзом. Подібна практика спостерігалася і в інших районах області [71, арк.73-74; 73, арк.49].

Відповідно до умов угоди, господарства, що прибули наприкінці 1944 р., уже у 1946 р. оподатковувалися на загальних підставах. Проте значна частина переселенців на той час не була забезпечена житлом і землею, а також не всі сім'ї отримали належні компенсації. Окрім того, передбачений угодою адаптаційний період формально не поширювався на 1946 р., тому новоприбулі фактично не мали гарантій користування пільгами.

Зловживання двозначністю нормативно-правових актів щодо податкових пільг для закерзонців дозволяло радянській владі обґрунтовувати оподаткування переселенців як «патріотичний внесок»[44].

Водночас, з огляду на реальну ситуацію, численні сім'ї закерзонців залишалися без житла та землі, а розрахунки за майно здійснювались у дуже обмеженому обсязі, – твердження про добровільні поставки хліба в серпні 1946 р. виглядає сумнівним, оскільки переселенці самі часто не мали достатніх ресурсів для власного забезпечення.

Одним із ключових заходів у процесі господарсько-економічного облаштування переселенців передбачалося надання їм одноразової безповоротної грошової допомоги в розмірі від 500 до 1000 крб., а в окремих випадках – до 2000 крб. На березень 1946 р. для цих цілей у проект бюджету Тернопільської області було закладено 2 138 900 крб., а видача допомоги мала здійснюватися на підставі списків, сформованих виконкомом на районному рівні [90, арк.17].

Постановою Тернопільського облвиконкому від 15 червня 1946 р. «Про додаткове виділення засобів для надання безповоротної грошової допомоги

сім'ям українського населення, що прибуло з Польщі в УРСР» передбачалося додаткове виділення 100 тис. крб. для господарств Струсівського, Козівського та Збаразького районів, постраждалих від пожежі [91, арк.18].

Оцінка фактичного виконання програми свідчить про значні недоліки у реалізації передбачених законодавством заходів. Так, на жовтень-листопад 1946 р. у Бережанському районі переселенці отримали 175 250 крб. із запланованих 240 тис. крб., у Борщівському районі – 53 850 крб. із 150 тис. крб. У Козлівському та Великоглибочецькому районах рівень виплат був ще нижчим: відповідно 63 тис. із 180 тис. та 28,4 тис. із 220 тис. крб. [71, арк.73-74; 72, арк.48-50], що свідчить про значні прогалини у фінансовому забезпеченні переселенців.

Постановою Тернопільського облвиконкому від 5 червня 1945 р. для потреб переселенців було передбачено виділення кредитів на загальну суму 3 млн крб. Відповідним документом від 25 липня того ж року до цієї суми додавалося ще 7 млн крб. [92, арк.64-67; 93, арк.48-49]. Розподіл зазначених коштів між районами області здійснювався відповідно до плану розселення прибулих родин, а забезпечення їх кредитування було покладено на районні відділи.

Згідно з офіційними урядовими даними, станом на вересень 1945 р. для кредитного забезпечення сімей, які прибули в УРСР, було необхідно 278,8 млн крб. Для Тернопільської області за планами розселення передбачалося виділити 25,04 млн крб. Проте фактично в регіоні виділено лише 10 млн крб., з яких переселенці отримали 2,943 млн крб., що становило 29,4 % від виданих коштів та приблизно 12 % від реальної потреби [9, с. 169]. Ситуація не покращилася і в наступні періоди: на травень-червень 1946 р. державний борг щодо кредитного забезпечення в області становив 2,3 млн крб. [74, арк. 47].

Таким чином, реалізація комплексу соціально-економічних гарантій, передбачених низкою нормативно-правових актів, здійснювалась із суттєвим запізненням та значними відхиленнями від задекларованих принципів, що унеможливлювало їх ефективне сприяння адаптації переселенців. Стихійний

характер виселення, масові втрати документів переселенцями, адміністративні прорахунки та прагнення радянської влади мінімізувати використання ресурсів стали основними чинниками численних труднощів у господарсько-економічному облаштуванні новоприбулих громадян УРСР.

3.3. Специфіка процесів соціальної інтеграції депортованих та напрямки агітаційно-ідеологічного впливу на них

Важливим чинником соціальної та психологічної інтеграції переселенців було їх включення у суспільно-політичну систему УРСР. Активна агітаційно-пропагандистська та політично-масова діяльність розглядалася як основний інструмент держави для перетворення депортованих закордонців на громадян радянської держави. У цьому контексті включення переселенців до системи освіти УРСР визнавалось першочерговим завданням у процесі комплексної ідеологізації соціального облаштування переселених сімей.

Постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 3 жовтня 1945 р. «Про невідкладні заходи щодо господарського влаштування українського населення, що прибуло з Польщі на територію УРСР, і роботу серед нього» передбачалось до 15 листопада того ж року провести облік усіх дітей шкільного віку, організувати їх навчання та забезпечити підручниками і канцелярським приладдям. До 1 листопада планувалось також охопити обліком неграмотне доросле населення з метою подальшої організації вечірніх шкіл. Крім того, державою передбачалося запровадження спеціалізованих курсів для переселенців, зокрема курсів трактористів, бригадирів, садівників та ветеринарів [77, арк.118].

Станом на 5 січня 1946 р. перевіркою було встановлено, що облік школярів та неграмотного дорослого населення не здійснено жодним із районів Тернопільської області [89, арк. 98]. Протягом 1946 р. процес обліку і залучення до навчання просувався вкрай повільно. Зокрема, у Білобожницькому районі станом на липень із 370 прибулих господарств облік охопив лише 130 дітей шкільного віку. Враховуючи рівень народжуваності того часу, можна стверджувати, що робота з поширення радянської системи освіти серед закордонців виконувалась не в повному обсязі. Крім того, у звіті зазначалося, що залучення дітей до навчання ускладнювалося тим, що значна

їх частина працювала у наймі в односельців або не відвідувала школу через скрутне матеріальне становище, відсутність одягу та взуття [62, арк.106–107].

Пропаганда ремісничих училищ та шкіл фабрично-заводського навчання активно здійснювалася через місцеві друковані видання. [45].

Проте значна частина школярів через брак найнеобхідніших речей, матеріальні труднощі та невлаштованість господарсько-побутового середовища не могла систематично відвідувати навчальні заклади. Для дорослого населення ці проблеми були ще більш гострими. За офіційними звітами місцевих органів влади, рівень забезпечення учнів одягом та взуттям становив близько 70 % від потреби, а забезпечення підручниками та канцелярським приладдям – 25-30 % [64, арк. 2-4]. З огляду на тенденцію до завищення показників у таких документах, можна констатувати, що фактичне виконання урядових планів було значно нижчим за офіційно задекларовані цифри.

З метою організації соціального забезпечення переселенців постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 3 жовтня 1945 р. передбачалося здійснити облік пенсіонерів, інвалідів та багатодітних матерів, а надалі забезпечити їм відповідні пільги та нагороди [77, арк. 119]. Проте реалізація цих заходів відбувалася повільно, причому основними методами виконання завдання зазвичай були символічні нагороди: медаль «Мати-героїня» та орден «Материнська слава». До початку 1946 р. жодного обліку ніхто не вів і в трьох районах області не було на обліку ні однієї багатодітної сім'ї. [94, с. 65].

Урядові програми передбачали комплекс заходів, спрямованих на прискорення психологічної адаптації переселенців, їхнє інтегрування у соціальне та політичне життя держави, а також на зміцнення соціалістичного суспільства. Зокрема, планувалося активне залучення новоприбулих громадян до діяльності колгоспів та висування їх на керівні посади в органах місцевої влади й громадських організаціях. Постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У місцевим виконкомам та обкомам партії рекомендувалося висувати переселенців на керівну роботу у колгоспах. У такий спосіб радянська влада

прагнула створити серед переселенців надійну опору своєї політичної системи. Проте реалізація відповідного розпорядження відбувалася надзвичайно повільно. Станом на липень 1946 р. у Тернопільській області з числа переселенців обіймали керівні посади 103 особи – голови земельних спілок, 42 – голови та 61 – секретарі сільрад, а також 26 – завідувачів відділами районних рад [94, с. 65].

В реальності в Новосільському районі жоден закресонець не був взятий до керівництва. Винятком були лише 2 педагоги і один завклубом [79, арк. 25, 49].

Дещо активніше залучались переселенці до роботи в гуртках художньої самодіяльності, агітаційної діяльності. Задля цього у Тернопільській області було виділено 1350 агітаторів, найкраще підготовлених для такої роботи. Особлива увага в організації таких заходів відводилась молоді [9, с.318].

З метою політичної агітації та популяризації соціалістичного ладу серед новоприбулих переселенців проводилися різноманітні масові та культурно-просвітницькі заходи. Постановою Тернопільського облвиконкому і бюро обкому від 23 жовтня 1945 р. «Про невідкладні заходи щодо господарського влаштування українського населення, що прибуло з Польщі на територію Тернопільської області, і роботі серед нього» передбачалося до 5 листопада того ж року організувати семінари для агітаторів з метою роз'яснення переселенцям ключових питань: сутності радянської влади, законодавства та прав і обов'язків радянських громадян, механізмів колективного господарювання та функціонування сільськогосподарських артілей, причин перемоги над Німеччиною та Японією, а також ролі Сталіна як символу сили і натхненника перемог країни. Крім того, планувалося забезпечити область 2 тис. додаткових екземплярів республіканських газет, збільшити тираж передплати «Вільного життя» на 5 тис., укомплектувати 25 бібліотек у великих населених пунктах, підготувати кіноматеріали, створити агіткультурні бригади та розробити програму їх пропагандистської діяльності [37, арк. 42].

Протягом усього періоду реалізації угоди від 9 вересня 1944 р. агітаційна робота на районному рівні поступово поглиблювалась. Так, у вересні–жовтні 1946 р. у Збараському районі організовувалися збори селян, на яких обговорювалися питання піклування радянської влади та компартії про переселенців, а також завдання самих переселенців у межах радянської держави. Передбачалося також залучення закерзонців до гуртків, присвячених вивченню положень четвертого п'ятирічного плану та розвитку народного господарства [39, арк. 69].

За вказівкою голови управління при РНК КП(б)У у справах евакуації І. Русецького, виконком Тернопільської обласної ради зобов'язувався організувати висвітлення в місцевих засобах масової інформації позитивних аспектів процесу господарського влаштування та соціальної адаптації закерзонців у Тернопільській області. Крім того, переселенців зобов'язували систематично надсилати особисті листи на адресу управління, у яких вони мали висловлювати подяку за державну турботу та сприяння швидкій адаптації на нових місцях поселення. Надалі ці листи передбачалося публікувати в загальнореспубліканській та іноземній пресі для демонстрації світовій громадськості переваг життя в радянській державі [79, арк. 2].

У номері газети «Зоря» Великобірківського району від 11 серпня 1945 р. була опублікована стаття від імені переселенців із села Лозова, у якій зазначалося, що життя українців у міжвоєнній Польщі було тяжким і позбавленим радості, вони стикалися з утисками, заборонаю навчання, обмеженням культурної діяльності. А на території УРСР селяни користуються усіма пільгами і вільно працюють на своїй землі [46].

Напередодні виборів депутатів рад трудящих 9 лютого 1947 р. адміністративний тиск на переселенців значно посилювався. У рамках активної пропаганди радянської політичної системи закерзонців зобов'язували публічно висловлювати схвальні оцінки діяльності радянської влади. Зокрема, у номері газети «Вільне життя» від 8 лютого 1947 р. робітники-переселенці І. Кіндрат та С. Новаківський висловлювали подяку державі за «покінчення з

гнобителями» та наголошували на становищі трудової людини як господаря своєї долі [43].

У процесі соціально-психологічної адаптації переселенців виявляються значні протиріччя між передбаченими урядовими заходами та гарантіями, фактичною ситуацією їх реалізації та об'єктивними потребами переселенців. Практично всі заплановані заходи щодо суспільно-політичного влаштування закерзонців були спрямовані на активну пропаганду ідей побудови соціалістичного суспільства серед новоприбулих громадян. Водночас декларовані завдання щодо поліпшення матеріального становища переселенців та сприяння їх інтеграції у соціально-економічну й політичну структуру радянського суспільства здебільшого носили формальний характер. Сукупність негативних чинників у реалізації положень радянсько-польської угоди призвела до загострення проблем депортованих родин, ускладнення врегулювання їх матеріального становища та соціального статусу.

ВИСНОВКИ

Опрацювавши ряд матеріалів, ми можемо стверджувати, що депортація українців із Закерзоння була розпочата й проведена військово-цивільними структурами СРСР, які на перше місце ставили не добробут людей, а геополітичні інтереси тоталітарної імперії.

Одним із ключових рішень радянського уряду щодо реалізації депортації стало спрямування основної маси переселенців до східних і південних регіонів УРСР. Однак уже в перші місяці виконання угоди під впливом низки об'єктивних факторів урядові структури, відповідальні за організацію переселення, були змушені відмовитися від первісного плану домінування південно-східного напрямку. У нових умовах Тернопільська область стала головним регіоном розселення депортованих із Польщі сімей. За офіційними даними, у період реалізації радянсько-польської угоди до населених пунктів Тернопільської області прибуло 173 360 осіб, що становило близько 33 % від загальної кількості переселенців.

Аналізуючи динаміку переселення закерзонців за кожним етапом депортації, слід зазначити, що до 1 січня 1945 р., тобто впродовж першого етапу, у Тернопільську область прибуло 1 298 сімей. На цей час західні регіони УРСР ще не були пріоритетними у державних планах розселення. Протягом другого етапу, який тривав із січня по вересень 1945 р., у райони області було направлено 3 710 родин. Таким чином, станом на 1 вересня 1945 р. у регіоні перебувало 5 008 сімей або 16 298 осіб, що становило близько 30 % від запланованого на цей період. На кінець третього етапу переселення, 1 січня 1946 р., чисельність депортованих у Тернопільську область становила 14 233 сім'ї, або 60 906 осіб. Під час четвертого, завершального етапу, до УРСР із Польщі прибуло понад 250 тис. осіб, причому кількість сімей, спрямованих у Тернопільську область, зросла майже втричі. Станом на 25 травня 1946 р. тут нараховувалося 30 158 сімей, а на 5 липня 1946 р. – 37 697 родин переселенців.

Відсутність узгодженого плану розселення, невідповідність у діяльності організаційних структур, відповідальних за реалізацію переселення, а також численні прорахунки радянської влади спричинили низку негативних факторів, що зумовили масовий рух переселенців зі східних та південних регіонів у західні області. Оскільки більшість самовільних переселенців оселялась на нових місцях нелегально, визначити їх точну чисельність практично неможливо.

Головними чинниками невдоволення, що спонукали закерзонців до переселення, були труднощі господарсько-побутового та соціально-психологічного характеру. Політика центральних органів влади щодо «подвійних переселенців» мала неоднозначний характер і переважно була спрямована на усунення наслідків проблем, а не на ліквідацію їхніх причин.

У роботі окреслено ключові напрями розселення депортованих українців на території Тернопільської області. Визначальним чинником формування карти розселення переселенців стали будинки та земельні наділи, залишені виселеними поляками. Основними осередками польських господарств були центральні та південно-західні райони, історично належні до Східної Галичини. Унаслідок цього серед районів Тернопільщини домінуюче значення у розселенні депортованих сімей набули Бучацький, Збаразький, Козлівський, Монастирський та Струсівський райони. З етнічної точки зору найчисельнішою групою переселенців у регіоні стали лемки, а також переселенці з Надсяння.

Однією з ключових проблем господарсько-побутового облаштування переселенців було забезпечення їх житлом та земельними наділами. Згідно з урядовими постановами, цей процес мав завершуватися протягом кількох тижнів після прибуття депортованих.

Для забезпечення переселенців житлом у західних областях планувалося задіяти будинки, залишені виселеними поляками під час взаємного переселення. Проте радянська влада не змогла створити належних умов для збереження, відновлення та раціонального використання житлового фонду.

Внаслідок цього питання житлового облаштування, яке остаточно вирішилося лише до 1948 р., стало одним із головних чинників ускладнення процесу соціально-економічної адаптації депортованих із Закерзоння українців.

Попри те, що порядок та терміни надання земельних ділянок були чітко регламентовані постановами і розпорядженнями РНК УРСР та відповідними документами обласного рівня, фактична ситуація виявилася значно складнішою. У Тернопільській області для землезабезпечення депортованих із Польщі сімей планувалося задіяти наділи виселених поляків та земельний фонд місцевих сільрад. На той час у західних регіонах колективна форма господарства ще не мала масового поширення, тож більшість переселенців формально отримували можливість вести одноосібне господарство.

Проте відсутність чіткого бачення масштабів та характеру переселення, прагнення місцевого керівництва використати надані ресурси у власних інтересах, нераціональне управління процесом розподілу земельних наділів, а також спроби перекласти вирішення ключових проблем на самих закерзонців чи місцеве населення призвели до затягування процесу наділення землею. Він здійснювався з численними прорахунками та відхиленнями від початкових планів. Аналогічно до забезпечення житлом, питання земельного наділення було остаточно врегульоване лише в наступні роки чи десятиліття.

Аналіз досліджуваної проблеми дозволяє виокремити ключові принципи фінансово-кредитного забезпечення депортованих сімей. Одним із положень радянсько-польської угоди, спрямованих на полегшення та оптимізацію процесу соціально-економічної адаптації переселенців, було встановлення взаємних розрахунків між державою та прибулими закерзонцями. Уряд УРСР зобов'язувався забезпечити господарства на місцях розселення майном та врожаєм, еквівалентними тим, що залишилися у Польщі. Для цього місцеві органи, відповідальні за процес переселення, складали описи майна та акти-накладні, які виступали основними документами для визначення обсягів грошової та матеріальної компенсації.

Подібно до процесу наділення переселенців житлом та землею, фінансово-кредитне врегулювання питань господарського облаштування депортованих здійснювалося із суттєвим відхиленням від первинних урядових планів. Такі розбіжності були зумовлені низкою об'єктивних та суб'єктивних факторів. Масова втрата закерзонцями документів та описів майна, нелегальний характер «подвійного переселення» посилювали труднощі, спричинені непродуманими діями органів влади, відповідальних за переселення. Затримки у проведенні розрахунків, зменшення виплат у порівнянні з зазначеними в документах обсягами, а також нецільове використання матеріально-фінансових ресурсів стали ключовими причинами невдач у реалізації політики швидкої та ефективної адаптації депортованих сімей до нових соціально-економічних умов суспільства СРСР.

У роботі окреслено особливості початкового етапу психологічної адаптації та інтеграції переселенців у радянську суспільно-політичну систему. На тлі численних проблем господарсько-побутового облаштування закерзонців реалізація заходів соціально-психологічної адаптації демонструє суттєві суперечності між передбаченими урядом гарантіями, фактичною ситуацією та реальними потребами переселенців. Активна агітаційна та політико-масова робота серед закерзонців виконувала роль ключового інструменту влади у формуванні нових громадян радянської держави. У цьому контексті включення переселенців до системи освіти УРСР розглядалося як пріоритетне завдання в межах загальної ідеологізації процесу соціального облаштування сімей. Незважаючи на відверто пропагандистський характер цієї політики, надання переселенцям права на безкоштовну освіту слід розцінювати як позитивний чинник їх соціально-психологічної адаптації. Водночас, невирішеність ключових питань економічного облаштування закерзонців суттєво обмежувала можливості значної частини прибулих скористатися передбаченим правом.

Декларовані принципи соціального захисту та оперативного включення закерзонців у соціально-економічну й політичну структуру радянського

суспільства здебільшого мали формальний характер. Політико-масова та агітаційна робота, яка фактично виступала основним інструментом інтеграції переселенців у систему соціальних зв'язків, не змогла забезпечити задоволення їхніх реальних потреб.

Таким чином, формально радянською владою був створений механізм врегулювання господарсько-побутових та матеріально-фінансових аспектів процесу депортації. Проте відсутність чіткого бачення масштабів і ключових характеристик переселення, прагнення діяти здебільшого з політичних та економічних міркувань, а також ігнорування принципів добровільності й ненасильницького характеру переміщення призвели до фактичного нівелювання положень, передбачених угодою від 9 вересня 1944 р.

Стихійний характер процесу виселення, масові втрати переселенцями документів, помилки органів влади та прагнення здійснити депортацію з мінімальними ресурсними витратами стали ключовими чинниками ускладнення економічного облаштування громадян, депортованих із Польщі. Сукупність цих негативних факторів у реалізації принципів радянсько-польської угоди призвела до загострення проблем переселених сімей та поглиблення протиріч у врегулюванні їхнього соціального статусу й матеріального становища.

Наприкінці 1947 р., після проведення основних заходів щодо наділення переселених господарств житлом та землею, було завершено лише початковий етап адаптації переселенців та їх інтеграції у економічну й суспільно-політичну структуру радянської держави. Виявлені проблеми та недоліки цього процесу стали ключовими чинниками ускладнення подальшої соціалізації депортованих сімей закордонців в УРСР.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лемківщина. Земля – історія – культура [ред. Струмінський Б.О.]. Т. І. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1988. 568 с.
2. Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи). Вінніпег–Торонто: праці ін-ту дослідів Волині, 1989. 466 с.
Трухан М. Українці в Польщі після Другої світової війни (1944–1984 рр.). Нью-Йорк–Сідней–Париж–Торонто, 1990. 403 с.
4. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У двох книгах. Кн. 1: К.: Либідь–Військо України, 1994. 432 с.
5. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У двох книгах. Кн. 2. К. Либідь–Військо України, 1994. 688 с.
6. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади: У трьох томах/ Інститут ім. І. Крип'якевича НАН України; відп. ред. Ю. Сливка. Львів, 1996. Т. 1. 754с.
7. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади: У трьох томах/ Інститут ім. І. Крип'якевича НАН України; відп. ред. Ю. Сливка. Львів, 1998. Т. 2. 540 с.
8. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади: У трьох томах / Інститут ім. І. Крип'якевича НАН України; відп. ред. Ю. Сливка. Львів, 2002. Т. 3. 418 с.
9. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. Тернопіль, 1997. 440 с.
10. Горний М. Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя у ХХ ст. Львів: НВМ Поліграфічного технікуму УАД, 2002. 226 с.
11. Судин Ю. І., Судин Д. Ю. Закерзоння 1939–1947: Хроніка подій. Львів: СПОЛОМ, 2006. 276 с.
12. Ткачов С. Польсько-український трансфер населення 1944–1946рр. виселення поляків з Тернопілля. Тернопіль: Підручники і посібники, 1997. 216 с.

13. Misilo E. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie ukraincow z Polski do USSR 1944-1946. T.1. Dokumenty 1944–1945. Warszawa: «Oficina Wydawnicza «Archiwum Ukraickie», 1996. 336 s.
14. Misiło E. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie ukraincow z Polski do USSR 1944–1946. T.2. Dokumenty 1946. Warszawa: «Oficina Wydawnicza «Archiwum Ukraińskie», 1999. 400 s.
15. Drozd R. Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989. Warszawa. Tyrsa, 2001. 308 s.
16. Sowa A. L. Stosunki polsko-ukraińskie. 1939 - 1947. Zarys problematyki. Kraków, 1998. 342 s.
17. Motyka G., Wnuk R. Pany i rezuny. Współpraca AK-WiN i UPA. 1945–1947. Warszawa: Oficyna wydawnicza wolumen, 1997. 232 s.
18. Pisuliński J. Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USSR w latach 1944–1947. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2009. 590 s.
19. Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Том 1. Дослідження. Чернівці : Букрек, 2011. 880 с.: іл.
20. Макар Ю., Горний М., Макар В. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Том 2. Чернівці : Букрек, 2014. 900 с.: іл.
21. Макар Ю., Горний М., Макар В. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Том 3. Чернівці : Букрек, 2015. 960 с.: іл.
22. Світовий конгрес українців Холмщини і Підляшшя. Матеріали наукової конференції. Львів–Холм, 17–21 вересня 1994 року. Львів, 1996. 180 с.
23. Українсько-польські відносини у ХХ столітті: державність, суспільство, культура: матеріали наукової конференції, Тернопіль, 16–17 квітня 1999. Тернопіль: Лілея, 1999. 250 с.

24. Кіцак В. М. Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944–1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація : дис. канд. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Тернопіль, 2002. 241 с.
25. Боднарчук Ю. Ю. Особливості розселення й адаптації на Тернопільщині українського населення, депортованого з території Польщі (1944– 1947 рр.) : дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Тернопіль, 2009. 251 с.
26. Данилиха Н. Р. Соціально-побутова адаптація українців із Польщі в УРСР у 1944–1950-х роках (на матеріалах західних областей України): автореф. дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Львів, 2007. 20 с.
27. Гонтар Т. Становище переселенців з Польщі у південних та східних областях УРСР у 1944-1945 рр.// Наукові записки Тернопільського державного педагогічного ун-ту ім. В.Гнатюка. Серія: Історія /за заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. Тернопіль: Лілея, 1998. Вип. 7. С.146–155.
28. Гонтар Т. Подвійне переселення українців та його вплив на самоусвідомлення переселенських процесів з Польщі до УРСР у 1944–1946 рр.// Polska–Niemcy–Ukraina w Europie / pod red. W. Bonusiaka. Rzeszow, 2000. S. 185–194.
29. Боднарчук Ю. Особливості розміщення на Тернопільщині українців, депортованих з території Польщі (1944–1946)// Українознавчий альманах. 2010. Вип.5. С. 120–121.
30. Боднарчук Ю., Лазарович М. Земельне питання як основа економічної адаптації українського населення, депортованого з території Польщі й розселеного на Тернопільщині в 1944–1946 рр. // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. Тернопіль: Економічна думка, 2007. С. 23–32.
31. Боднарчук Ю. Прояви правового нігілізму в УРСР у сфері оподаткування на прикладі осіб, депортованих із Польщі у 1944–1946 рр. // Держава і право. 2011. Вип. 51. С. 159–165.

32. Байкеніч Д. Українські переселенці з Польщі на території УРСР 1944–1946 рр.: історико-географічний аспект// Наукові записки Тернопільського державного педагогічного ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. Вип. 1. С. 153–158.
33. Кабачій Р. Проблема переселення українців з Польщі до УРСР в 1944–1946 та 1951 роках у сучасній публіцистиці // Україна-Польща: уроки Другої світової війни. Тернопіль, 2003. С. 160–166.
34. Кабачій Р. Переселення українців із Польщі до УРСР в 1944–1946 рр. очима істориків-українців Польщі та України // Український історичний збірник. – К.: Ін-т Історії України НАН України, 2009. Вип. 12. С. 426–436.
35. Макарчук С. Переселення поляків із Західних областей України в Польщу в 1944–1946 рр. // Український історичний журнал. 2003. № 3. С. 103–115.
36. Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833, Оп. 5, Спр. 7. 8 арк.
37. Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833, Оп. 1, Спр. 138. 86 арк.
38. Держархів Тернопільської області, Ф. 2781, Оп. 1, Спр. 2. 301 арк.
39. Держархів Тернопільської області, Ф. 2781, Оп. 1, Спр. 1. 229 арк.
40. Сивіцький М. Історія українсько-польських конфліктів [Пер. з пол. Є. Петренка]. К. : Видав. ім. Теліги, 2005. В 3 т. Т. 2. 358с.
41. Сивіцький М. Історія українсько-польських конфліктів [Пер. з пол. Є. Петренка]. К. : Видав. ім. Теліги, 2005. В 3 т. Т. 3. 431с.
42. Корова – додаткова тяглова сила // Вільне життя. – 1945. № 67. 4 квітня. С. 1.
43. Слово робітників-переселенців // Вільне життя. 1947. № 28. 8 лютого. С. 2.
44. Патріотичний почин переселенців // За перемогу. 1946. № 39. 9 серпня. С. 1.
45. Молодь іде в школи ФЗН // Зоря. 1945. № 28. 15 жовтня. С. 1.

46. Дякуємо радянській владі за щире піклування // Зоря. 1945. № 20. 11 серпня. С. 1.
47. Допомога переселенцям // Зірка перемоги. 1946. № 53. 31 жовтня. С. 2.
48. Козловський І. С. Встановлення українсько-польського кордону. Львів: Каменяр, 1998. 222 с. : табл., карт.
49. Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833, Оп. 4, Спр. 19. 127 арк.
50. Кіцак В. Адаптація українців Закерзоння в Україні: урядові документи і реалії часу// Наукові записки Тернопільського державного педагогічного ун-ту ім. В.Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль: Лілея, 1998. Вип. 7. С. 137–146.
51. Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833, Оп. 1, Спр. 113. 30 арк.
52. Кіцак В. Соціально-психологічна депортація переселенців із Закерзоння в Західній Україні (1944-1947 рр.) // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія: Історія /за заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ історичного факультету «Літопис», 1999. Вип. 8. С. 144–148.
53. Держархів Тернопільської області, Ф. П-1, оп. 1, спр. 310. 88 арк.
54. Держархів Тернопільської області, Ф. П-1, оп. 1, спр. 284. 33 арк.
55. Держархів Тернопільської області, Ф. П-1, оп. 1, спр. 324. 50 арк.
56. Держархів Тернопільської області, Ф. П-1, оп. 1, спр. 259. 121 арк.
57. Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833, Оп. 1, Спр. 411. 168 арк.
58. Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833, Оп. 4, Спр. 83. 4 арк.
59. Держархів Тернопільської області, Ф. П-1, оп. 1, спр. 1166. 88 арк.
60. Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833, Оп. 5, Спр. 44. 166 арк.
61. Боднарчук Ю. Міграційні процеси українців, депортованих з території Польщі у 1944-1946 рр. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного ун-ту ім. В.Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. Вип. 1. С.158–163.
62. Держархів Тернопільської області, Ф. 2781, Оп. 1, Спр. 12. 152 арк.

63. Держархів Тернопільської області, Ф. 2781, Оп. 1, Спр. 13. 191 арк.
64. Держархів Тернопільської області, Ф. 2781, Оп. 1, Спр. 14. 194 арк.
65. Держархів Тернопільської області, Ф. Р-1833, Оп. 1, спр. 740. 65 арк.
66. Держархів Тернопільської області, Ф. Р-1833, Оп. 1, спр. 134. 75 арк.
67. Держархів Тернопільської області, Ф. Р-1833, Оп. 1, спр. 143. 84 арк.
68. Кіцак В. Житлове влаштування переселенців з Польщі в УРСР та наділення їх землею// Наукові записки Тернопільського державного педагогічного ун-ту ім. В.Гнатюка. Серія: Історія /за заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ історичного факультету «Літопис»,1999. Вип. 9. С. 152–157.
69. Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833, Оп. 1, Спр. 400. 99 арк.
70. Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833, Оп. 1, Спр. 414. 107 арк.
71. Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833, Оп. 1, Спр. 438. 84 арк.
72. Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833, Оп. 1, Спр. 437. 55 арк.
73. Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833, Оп. 1, Спр. 439. 75 арк.
74. Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833, Оп. 1, Спр. 6. 207 арк.
75. Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833, Оп. 1, Спр. 624. 85 арк.
76. Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833, Оп. 1, Спр. 434. 192 арк.
77. Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833, Оп. 5, Спр. 30. 150 арк.
61. Держархів Тернопільської області, Ф. 2781, Оп. 1, Спр. 10. 285 арк.
79. Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833, Оп. 5, Спр. 118. 178 арк.
80. Держархів Тернопільської області, Ф. 2781, Оп. 1, Спр. 8. 136 арк.
81. Держархів Тернопільської області, Ф. 2781, Оп. 1, Спр. 11. 249 арк.
82. Держархів Тернопільської області, Ф. 2781, Оп. 1, Спр. 7. 200 арк.
83. Держархів Тернопільської області, Ф. 2781, Оп. 1, Спр. 5. 188 арк.
84. Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833, Оп. 1, Спр. 596. 14 арк.
85. Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833, Оп. 1, Спр. 402. 94 арк.

86. Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833, Оп. 5, Спр. 61. 93 арк.
87. Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833, Оп. 1, Спр. 316. 157 арк.
88. Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833, Оп. 1, Спр. 84. 50 арк.
89. Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833, Оп. 1, Спр. 395. 159 арк.
90. Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833, Оп. 1, Спр. 406. 225 арк.
91. Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833, Оп. 1, Спр. 421. 124 арк.
92. Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833, Оп. 1, Спр. 126. 104 арк.
93. Держархів Тернопільської області. Ф. Р-1833, Оп. 1, Спр. 130. 101 арк.
94. Кіцак В. Система освіти депортованих з Польщі українців та агітаційна робота серед них// Наукові записки Тернопільського державного педагогічного ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія: Історія /за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. Вип. 1. С. 63–66.
95. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. 752 с.
96. Лановик Б. Межовий край у вогні (Польсько-українські взаємини у 1944–1947 рр.). Тернопіль : «Воля», 2004. – 340 с.
97. Sprawa polska w czasie drugiej wojny swatowej na arenie miedzynarodowej. Zbior dokumentow. Warszawa, 1965, str.452-454. 626 s.